

DE LOKALE BRONSMUNTSLAG IN DE REGIO VAN PISIDIA EN PAMPHYLIA IN DE DERDE EEUW N.C.

Fran STROOBANTS

INLEIDING

TOEN HET MUNTATELIER TE PERGE OMSTREEKS HET JAAR 276 N.C. VOOR- goed zijn deuren sloot, kwam er definitief een einde aan de eeuwenlange traditie van lokale muntslag in het oosten. Deze praktijk, die reeds ten tijde van de Griekse en Hellenistische onafhankelijke *poleis* tot ontwikkeling kwam, zette zich ook tijdens de eerste drie eeuwen van de Romeinse overheersing verder, toen verschillende stedelijke centra in de Oost-Romeinse provincies een eigen productie van bronzen kleingeld kenden. Deze stedelijke muntslag vormt sinds het midden van de vorige eeuw een belangrijk onderzoeksthema in het veld van de numismatiek, geschiedenis en archeologie, waarbij via studies van de productie- en circulatiepatronen, iconografie en metrologie getracht wordt de monetaire ontwikkelingen binnen hun historische context te plaatsen. Tot op heden wordt in dit domein voornamelijk gekozen voor enerzijds zeer generalistische studies, waarbij bijvoorbeeld het gehele oost-mediterrane zeebekken of het ganse oppervlak van *Asia Minor* onderzocht wordt. Anderzijds wagen een aantal wetenschappers zich aan gedetailleerde analyses van bronsmunten uit één bepaald centrum om als dusdanig bij te kunnen dragen aan de historische reconstructie van de stad in kwestie.

Toch wordt in zowat elke studie melding gemaakt van een bijzondere regionale ontwikkeling tijdens de laatste helft van de derde eeuw. Wanneer ongeveer alle stedelijke muntateliers omstreeks de regering van Gallienus hun aanmunting van bronsmunten voorgoed hadden stopgezet, bleven een aantal ateliers in Pisidia en Pamphylia, twee geografische regio's in het zuidwesten van *Asia Minor* of het huidige Turkije, nog aanzienlijke hoeveelheden munt slaan tijdens de regeringen van keizer Claudius II Gothicus, Aurelianus en Tacitus. De interpretatie van deze afwijkende evolutie gaat zelden verder dan het beklemtonen van de gunstige geografische ligging van het gebied dat, dankzij zijn geïsoleerde binnenlandse positie en zijn mogelijkheden tot communicatie via de Middellandse Zee, tijdens de crisisperiode van de derde eeuw een veilige basis vormde tegen de externe militaire dreigingen van Gothen en Sassanidische Perzen.

Ondanks deze opvallende evolutie op regionale schaal, werd de muntslag van Pisidia en Pamphylia nog nooit aan een individuele studie onderworpen. Dit is echter van belang omwille van twee redenen. Ten eerste toonden recente stu-

dies duidelijk het belang van regionale patronen van ontwikkeling aan, die tijdens het Romeinse Principaat klaarblijkelijk als belangrijkste groeifactoren voor een bepaalde regio golden. Een analyse van de muntslag op regionale schaal zal dan ook in grote mate bijdragen aan een onderbouwde visie op het gebied in kwestie. Ten tweede kan het regionale kader als achtergrond functioneren voor toekomstig onderzoek van stedelijke muntcontexten. Men kan namelijk pas afwijkende evoluties in de muntslag van een bepaalde stad onderkennen, wanneer men deze tegen een regionale standaard kan afwegen. Binnen dit kader kan dan ook het doel van het voorliggende onderzoek worden geformuleerd. Het betreft een exhaustieve studie van de derde-eeuwse productie van bronsmunten in de regio van Pisidia en Pamphylia, waarbij naast het reconstrueren en analyseren van de evoluties in aanmuntiging getracht wordt deze patronen binnen de historische ontwikkeling van de regio te verklaren.

Vertrekkende vanuit een kwantificatie van stedelijke bronsmunten uit publieke en private collecties, zullen de evoluties in de Pisidische en Pamphyliche muntslag per keizer gereconstrueerd worden. Wat het chronologische kader betreft, beperkt het onderzoek zich tot de derde eeuw. Niet alleen kende de bronsaanmuntiging in de Oost-Romeinse provincies op dit moment een explosieve groei en zijn voor deze periode dan ook het grootste aantal bronsmunten bewaard, maar daarnaast is het ook in deze eeuw dat Pisidia en Pamphylia een duidelijke afwijking van de Oost-Romeinse provinciale standaard vertonen. De evoluties in de muntproductie zullen vervolgens op een contextuele wijze geanalyseerd worden, door ze via een aantal *case-studies* te confronteren met epigrafisch, historisch en archeologisch bronnenmateriaal. Dit alles gebeurt tegen de ruimere achtergrond van de van de zogenaamde crisis van de derde eeuw, die zowel op militair als economisch vlak verregaande gevolgen had voor *Asia Minor*.

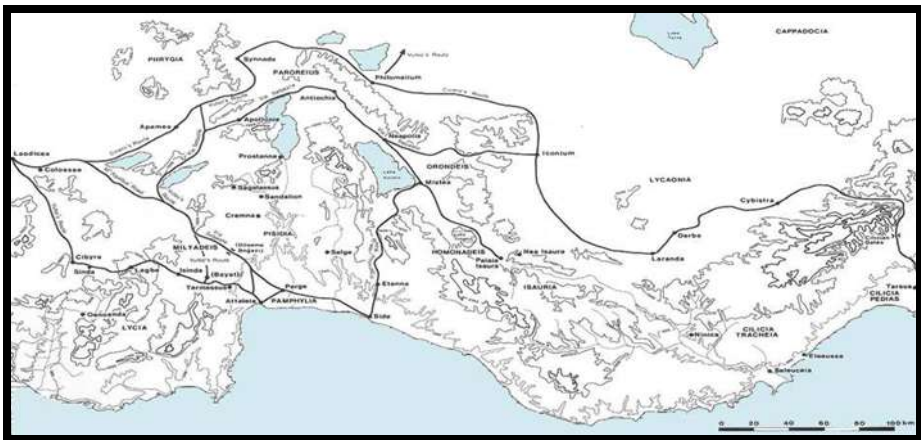
Het eerste deel van dit artikel bestaat uit een zeer korte bespreking van de geografische en historische context van het derde eeuwse Pisidia en Pamphylia. Hoewel het hier een zeer ingewikkelde en belangrijke materie betreft, werd ervoor gekozen dit stuk fors in te perken, zodat meer aandacht aan het eigenlijk numismatische onderzoek kon worden gegeven. Het tweede deel van het artikel bestaat uit dit eigen onderzoek. Na de toelichting van de doelstelling en methodologie worden de resultaten van het kwantitatief onderzoek, meer bepaald de regionale evoluties in het aantal producerende centra en het aangemunte volume per keizer, besproken. Daarna wordt een aantal mogelijke verklaringen voor de pieken en dalen, met name het effect van de militaire aanwezigheid, de organisatie van *agones*, de graad van urbanisatie en het belang van regionale circulatiepatronen, aan de hand van enkele specifieke *case-studies* getest. In deze fase worden de evoluties geconfronteerd met aanwijzingen uit epigrafische, historische en archeologische bronnen enerzijds, en de iconografie van de bronsmunten zelf anderzijds. Ten slotte worden de resultaten van de *case-studies* in een synthetiserende conclusie samengebracht, waarbij de onderbouwde hypothesen gebruikt worden om zowel de regionale patronen in de muntslag en de uiteindelijke stopzetting te verklaren, als om een aantal conclusies i.v.m. de ruimere socio-economische en politieke ontwikkeling van Pisidia en Pam-

phylia voor te stellen of te verdedigen. In de bijlagen worden de besproken grafieken opgenomen, naast de relevante platen, figuren en inscripties, indien mogelijk met vertaling.

Binnen de geografische, historische en monetaire context en door toepassing van dergelijke methodologie zal in de loop van het artikel een antwoord op volgende vragen gezocht worden: Hoe evolueerde de derde-eeuwse bronsaanmunting in Pisidia en Pamphylia m.b.t. tot het aantal actieve muntateliers en het geproduceerde muntvolume per keizer? Welke hypothesen kunnen deze patronen verklaren en welke specifieke contexten binnen de regio bevestigen of weerleggen deze interpretaties? Wat kan men tenslotte vanuit het kwantitatief en contextueel onderzoek van de muntslag besluiten m.b.t. de regio van Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw en in het bijzonder tijdens de periode van voortgezette muntproductie onder de regering van keizer Claudius II Gothicus, Aurelianus en Tacitus? Het resultaat van het onderzoek zal als dusdanig niet alleen een regionale standaard of gemiddelde leveren voor toekomstige studies van stedelijke contexten, maar zal eveneens bijdragen aan de kennis van Pisidia en Pamphylia tijdens de zogenaamde crisis van de derde eeuw, zowel vanuit lokaal perspectief als vanuit het oogpunt van de overkoepelende Romeinse overheid.

DEEL 1 – GEOGRAFISCHE EN HISTORISCHE CONTEXT VAN HET DERDE-EEUWSE PISIDIA EN PAMPHYLIA

1. GEOGRAFISCHE CONTEXT

Kaart 1 – Situering van Pisidia en Pamphylia

Pisidia en Pamphylia waren gelegen in het zuidwesten van *Asia Minor* of het huidige Turkije en grensden aan elkaar, in die zin dat de zuidgrens van Pisidia voor een deel overeenkwam met de noordgrens van Pamphylia (zie kaart 1).

Pamphylia werd in het westen, oosten en noorden begrensd door resp. de gebergten van Lycia, de heuvels van Cilicia en het Taurusgebergte, dat de regio verbond met het noordelijke Pisidia. In het zuiden grensde het gebied via de

diepe inlandse baai van Attaleia (het moderne Antalya) aan de Middellandse Zee. De regio zelf werd gedefinieerd door een vruchtbare alluviale vlakte die zich uitstreckte van het antieke Attaleia (Antalya) tot Manaua (Managvat). Doorheen dit landschap slingerden zich een aantal verspreide kalksteenhellingen, ontstaan door de erosie van de travertijnondergrond. Wat het waternetwerk betreft, beschikte de regio over vier grote rivieren. De goede watervoorziening zorgde in combinatie met het vochtige mediterrane klimaat voor een natuurlijke moerasvegetatie in de vlakte, naast typische mediterrane flora en naaldbomen op de hellingen. Ook maakten de klimatologische omstandigheden het telen van olijven, citrusvruchten, tarwe en katoen mogelijk. De regio kent ten slotte aangaande het nederzettingenpatroon een ontwikkeling van een aantal grote steden, zoals Side, Aspendos, Sillyon, Perge, Atteleia en Phaselis, naast kleinere dorpen en gehuchten. De meeste steden kenden een Griekse en/of Hellenistische traditie en kunnen bijgevolg gedefinieerd worden als Griekse stadsstaten of *poleis*.

Pisidia bevond zich ten noorden van Pamphylia en werd begrensd door de regio van Phrygia in het noorden, door Lycaonia in het oosten, door Caria in het westen en door Lycia, Pamphylia en Isauria in het zuiden. De regio zelf werd gedefinieerd door het berglandschap van het Taurusgebergte, dat zich uitstreckte van Lycia in het westen tot Cilicia in het oosten en in het noorden met de piek van de Sultan Da zijn hoogtepunt bereikte. Hoewel Pisidia volledig bestond uit hoogland, vormde het toch geen geografische eenheid. Terwijl het zuidoosten van het gebied voornamelijk gekenmerkt werd door afgelegen bergtoppen, bestond het landschap in het noorden uit een reeks hoogvlakten en meren. Pisidia was via rivieren verbonden met Pamphylia. De vegetatie en landbouw van het landschap kende ten gevolge van de grote verschillen in geografische kenmerken eveneens een grote variatie, waarbij rijke en vruchtbare gronden met natuurlijke mediterrane vegetatie werden afgewisseld door barre vlakten en ondoordringbare gebergten. De vruchtbare bekkens rondom meren en rivieren werden voornamelijk gebruikt voor graan, terwijl de gebergten enkel geschikt waren voor pastoralisme en transhumantie. Deze aard van de nederzettingen was ook hier, net zoals in Pamphylia, zeer divers: naast kleine gehuchten en dorpen werd de regio vanaf de Archaische en Klassieke periode gekenmerkt door onafhankelijk Griekse stadsstaten of *poleis*, zoals Sagalassos, Selge en Termessos. Vanaf de regering van Augustus kregen deze Griekse steden een Romeinse tegenhanger in de vorm van kolonies, waarvan Antiochia ad Pisidiam en Cremna duidelijke voorbeelden waren.

Het is ten slotte van belang kort in te gaan op de bereikbaarheid en onderlinge en externe communicatie van beide regio's, aangezien deze dimensie in het verdere verloop van deze scriptie van groot belang zal blijken. Dit aspect wordt voor beide regio's samen behandeld, om als dusdanig zowel de overeenkomsten als verschillen te kunnen benadrukken. De communicatie over land werd sterk bepaald door het vrij geïsoleerde karakter van beide regio's: terwijl Pisidia gedomineerd werd door een relatief grillig berglandschap, werd Pamphylia over land langs het westen, oosten en noorden ingesloten door gebergten. Dit maakte de bereikbaarheid van de regio's over land allesbehalve evident. Het Taurus-

gebergte vormde binnen dit netwerk de belangrijkste barrière, zowel tussen de kust en het binnenland als in oost-westelijke richting. De verbinding met de rest van Klein-Azië verliep voornamelijk via de riviervalleien. Ook binnen de gebieden zelf was communicatie niet vanzelfsprekend: in Pamphylia was het wegennet beperkt tot twee wegen van Attaleia naar Perge en één weg van Perge over Aspendos richting Side, terwijl in Pisidia de steden enkel verbonden werden door kleine paadjes. De *Via Sebaste*, die onder Augustus in 6 v.C. wordt aangelegd om de verschillende Romeinse kolonies in het gebied te verbinden, zal deze situatie echter grondig veranderen. Het grote verschil tussen Pisidia en Pamphylia aangaande communicatie bestond echter uit het feit dat Pamphylia in het zuiden via de golf van Attaleia aan de Middellandse Zee grensde. Dit had uiteraard een belangrijke mogelijkheid tot verbinding met andere regio's tot gevolg, wat zich zal vertalen in de uitbouw van belangrijke havens te Side en Perge. Toch moet deze kans tot externe communicatie enigszins genuanceerd worden. Ten eerste waren de meeste steden in het zuidwesten van *Asia Minor* enigszins ver van de kust verwijderd. Daarnaast was de golf van Attaleia vrij moeilijk bereikbaar ten gevolge van een sterke westwaartse zeestroming. Ten slotte kan men wijzen op het feit dat, met uitzondering van de belangrijke haven te Side, de regio van Pamphylia een relatief beperkte uitbouw kende op het vlak van havenstructuur t.o.v. de rest van het rijk. Men kan m.a.w. besluiten dat beide regio's een vrij geïsoleerde ligging kenden, zonder het belang van de mogelijkheden die het zeetransport bood te minimaliseren, waarbij de communicatie zowel extern als intern niet zonder problemen verliep.

2. HISTORISCHE CONTEXT

Tijdens de 'crisis' van de derde eeuw n.C. werd het Romeinse Rijk voor het eerst in zijn geschiedenis met een continue druk aan zowel de oostelijke als de westelijke grenzen geconfronteerd, wat tot grootschalige politieke, economische, sociale en morele veranderingen leidde. Dit was niet het minst het geval voor de regio van Pisidia en Pamphylia, gelegen in het zuidwesten van *Asia Minor* en sinds 25 v.C. officieel onderdeel van het Romeinse Rijk. Door zijn gunstige geografische ligging, die in het zuiden toegang bood tot de Middellandse Zee en in het westen, noorden en oosten beschermd was door natuurlijke barrières van gebergten, kreeg het gebied namelijk een sleutelrol in de logistieke en strategische rijkspolitiek toebedeeld. Enerzijds werden de soldaten die zich aan de oostelijke rijksgrens bevonden voorzien van levensmiddelen via de *annona militaris*^[1], die, nadat ze in het binnenland van *Asia Minor* was

[1] De *annona militaris* of bevoorrading van het leger. Deze *annona militaris* werd georganiseerd door de Romeinse overheid en bestond uit belastingsheffingen van graan, olijfolie, wijn en manschappen in de verschillende provincies van het rijk, eventueel aangevuld met staatsaankopen. In het laatste geval werd door het leger een geldsom betaald, wat tot een verrijking van de aanleverende partij leidde. Deze bevoorrading gebeurde vanuit *Asia Minor* zowel over land als over zee, waarbij de voorraden, ingezameld bij de lokale gemeenschappen, richting Syria, Egypte, de Balkan en de noordelijke grens aan de Eufraat verscheept werden. Over land liep de transportroute vanuit Byzantium via de *Via Tauri*,

verzameld, via de belangrijke Pamphyliche haven van Side richting Syria werd verscheept. Deze belangrijke taak is mede verantwoordelijk voor de grote bloei die de stad Side doormaakte. Anderzijds deden de beschermde gebieden van het Taurusgebergte dienst als doorgangszone en tijdelijke verblijfplaats voor militaire eenheden tijdens de verschillende Perzische, Parthische en Gotische campagnes.

Deze doorgedreven militarisatie van Pisidia en Pamphylia had zowel positieve als negatieve gevolgen voor de regio. Hoewel de eisen en plundertochten van de Romeinse soldaten tot grote moeilijkheden op het platteland en opstanden van de lokale bevolking leidden, leken steden die een belangrijke rol speelden in de keizerlijke politieke, logistieke en strategische belangen een periode van bloei door te maken. Dit was het gevolg van de vele titels en privileges die de Romeinse staat aan deze centra toekende. Dergelijke rechten verzekerden namelijk enerzijds, de loyaliteit en hulp van de stedelijke overheid aan de keizer, en verleenden de steden anderzijds, een superieure positie t.o.v. naburige centra, binnen de Hellenistische traditie van lokaal patriottisme en interstedelijke rivaliteit. Deze voorrechten vielen echter niet enkel te beurt aan de steden in kwestie zelf, maar ook aan de lokale elite, die als verantwoordelijken en sponsors van het stedelijke leven optraden. Als tegenprestatie voor hun steun aan de Romeinse staat werd hen een plaats als administratieve of militaire functionaris binnen de keizerlijke hiërarchie toegekend, waarbij een aantal individuen het tot senator of proconsul brachten. Deze situatie, die voor beide partijen belangrijke voordelen inhield, zou in Pisidia en Pamphylia leidden tot een fenomeen dat Mitchell als de *'second wave of Romanization'* beschreef. Als gevolg van het aangaan van dergelijke genegotieerde relatie tussen de Romeinse staat en de provinciale machtshebbers kenden beide partijen voor het eerst duidelijk gelijklopende belangen, wat ertoe zal leiden dat de Pisidische en Pamphyliche steden zich ideologisch en praktisch steeds meer op het Romeinse Keizerrijk zullen richten. In het stedelijke milieu reflecteerde deze transformatie zich in de verregaande ontwikkeling van de keizerscultus, het oprichten van monumenten voor keizers en overwinningen, de aanname van een Romeinse nomenclatuur door de lokale, nu keizerlijke elite en de organisatie van festivals of *agones hieroi*, opgedragen aan de keizerlijke familie.

De militaire dreiging tijdens de derde eeuw had echter ook gevolgen op monetair vlak, zowel voor de officiële aanmunting als de lokale bronsmuntslag in het oosten. De toenemende kosten van oorlogscampagnes leidden al gauw tot een tekort aan geld in de staatskas, wat werd opgelost door de oude bestaande munten te vervangen door nieuwe exemplaren met een lager metaalpercentage. Dit had een enorme ontwaarding van de munt tot gevolg, wat op zijn beurt tot prijsstijgingen en een toename van de soldijen leidde. Toen de *antoniniani* omstreeks 266-268 een dieptepunt van slechts 2% aan zilveragehalte bereikten,

waarna ze via de Cilicische vlakte en het Amanusgebergte de Syrische bergpas bereikte. De overzeese verbinding verliep vanuit Pamphylia via de haven van Side, waardoor het belang van deze stad enorm toenam.

groeiden deze zilvermunten uit tot het officiële kleingeld en concurreerden vanaf het einde van de derde eeuw de officiële bronsmunten uit de markt.

Deze evolutie had eveneens grootschalige gevolgen voor de lokale aanmuntingen in het oosten, waar sinds de Hellenistische periode in een groot aantal *poleis* en kolonies eigen bronsmunten werden geproduceerd, die als kleingeld op de lokale markt circuleerden. Hoewel deze aanmuntingen in de derde eeuw een explosieve groei doormaakten, zowel wat betreft het geproduceerde volume als het aantal ateliers, werd de praktijk na de regering van keizer Gallienus op de meeste plaatsen definitief stopgezet. De massaal verspreide officiële *antoniniani*, zowel via de aanwezige militaire eenheden als via de nieuw opgerichte rijksateliers, namen de rol van kleingeld over en maakten de productie van bronsgeld niet langer noodzakelijk en winstgevend. Ook de dalende interesse in dergelijke stedelijke aangelegenheden zorgde ervoor dat de elite, die zich via de *second wave of Romanization* nu voornamelijk op keizerlijke aangelegenheden richtte, van de eigen muntslag afzag. Opvallend binnen deze context is echter dat net de strategisch belangrijke regio van Pisidia en Pamphylia een afwijkende evolutie vertoont. Op het moment dat zowel alle lokale ateliers in de Oost-Romeinse provincies hun deuren sloten, gingen een aantal Pisidische en Pamphylicse centra tijdens de regeringen van keizer Claudius II Gothicus, Aurelianus en Tacitus nog over tot aanzienlijke bronsaanmuntingen.

DEEL 2 – RECONSTRUCTIE EN INTERPRETATIE VAN DE DERDE-EEUWSE TENDENSEN IN DE LOKALE BRONSMUNTSLAG VAN PISIDIA EN PAMPHYLIA

1. DOELSTELLING VAN HET ONDERZOEK

Wanneer men zich verdiept in een aantal recente studies m.b.t. de Romeinse periode, wordt al gauw duidelijk dat archeologen en historici hun onderzoek steeds vaker voeren op regionale schaal, eerder dan zich toe te leggen op sterk veralgemenende of detaillistische studies. Waar voorgaand onderzoek vaak ofwel een zeer uitgebreid gebied bestudeerde, zoals geheel *Asia Minor* of zelfs het hele Romeinse Rijk, of zich ofwel op individuele sites toelegde, wordt nu ingezien dat ontwikkeling en evoluties zich eerder op regionale schaal situeerden. Wat precies de bepalende factoren voor dergelijke regionale ontwikkeling zijn, verschilt van context tot context. In Pisidia en Pamphylia lijkt de gelijkaardige evolutie die zij in de derde eeuw doormaakten voornamelijk het gevolg te zijn van de geografische kenmerken van het gebied, maar in andere gevallen kunnen aspecten als voorgeschiedenis, etniciteit of de aanwezigheid van grondstoffen de ontwikkeling van een regio bepalen.

Wanneer men tot doel heeft eender welk aspect van het zuidwesten van *Asia Minor* in de derde eeuw n.C. te bestuderen, zal men merken dat ook de regio van Pisidia en Pamphylia in de literatuur niet zelden samen behandeld worden.

Hoewel het gebied geen administratieve eenheid ^[2] vormde, kende ze klaarblijkelijk wel een gelijkaardige ontwikkeling, in het bijzonder in de derde eeuw n.C. zoals werd besproken in de historische context. Dit was voornamelijk het gevolg van de geografische ligging en kenmerken van de regio, die het belang van het gebied binnen de militaire en logistieke strategie van de Romeinse overheid deed toenemen. Zo leverde de beschermende omgeving van het Taurusgebergte een veilige uitvalsbasis voor militaire verdediging en aanval en kreeg het gebied een zeer belangrijke rol toegewezen in de *annona militaris*, de graanbevoorrading van het Romeinse leger. Ten gevolge van dergelijke voordelige aspecten kenden niet de strategisch belangrijke centra en de steden in hun hinterland een periode van relatieve welvaart in de derde eeuw. Daarnaast lijken de lokale inwoners een socio-economische transformatie te hebben ondergaan die Mitchell met de term *second wave of romanization* omschrijft, waarbij de stedelijke elite zich ideologisch steeds meer zal richten op de Romeinse staat.

Ook op monetair vlak lijkt de situatie voor de regio van Pisidia en Pamphylia zeer gelijkaardig geweest te zijn. Gedurende de hele derde eeuw muntten zowel een aantal Pisidische als Pamphyliche steden hun eigen bronsmunten aan, zoals ook in de voorgaande eeuwen het geval was geweest in het oosten van het Romeinse Rijk (zie figuur 7: evolutie van het aantal actieve muntateliers in de Oost-Romeinse provincies per regerende keizer). Wanneer echter alle steden in de rest van *Asia Minor* hun lokale muntslag ten laatste onder de regering van Gallienus (260-268) beëindigden, zetten een aantal steden in Pisidia en Pamphylia hun productie wel nog verder onder keizer Claudius II Gothicus (268-270), keizer Aurelianus (270-275) en keizer Tacitus (275-276). Ondanks het feit dat deze belangrijke overeenkomst tussen de regio van Pisidia en Pamphylia in bijna alle publicaties over de lokale bronsmuntslag in het Romeinse oosten vermeld wordt, werd het gebied nog nooit aan een afzonderlijke numismatische studie onderworpen. Het is echter van groot belang steeds een regionaal kader van evoluties te reconstrueren, alvorens men de muntslag van afzonderlijke steden binnen het gebied kan analyseren en interpreteren. Men kan namelijk pas uitspraken doen over specifieke verschijnselen in de muntproductie van een bepaalde stad, wanneer men deze kan vergelijken met het regionale gemiddelde, zoals ook blijkt uit volgend citaat bij Reece:

“It is when we need to pick out one site [...] which does not conform to the general pattern that we need numbers to state how it diverges from the general pattern, and numerical methods to decide how important its deviation is.”^[3]

De doelstelling van deze studie is dan ook binnen deze visie geformuleerd, in die zin dat ook in dit numismatisch onderzoek de regionale schaal als voornaamste eenheid van ontwikkeling wordt beschouwd. Ten eerste zullen de

[2] Pamphylia en het zuidwestelijke gedeelte van Pisidia behoorde in de derde eeuw tot de *Provincia Lycia-Pamphylia*, terwijl het noordoosten van Pisidia onder de *Provincia Galatia* viel.

[3] Reece 1982, p. 352.

regionale tendensen in de productie van lokale bronsmunten in kaart worden gebracht, op basis van bronnenmateriaal afkomstig uit publieke en private collecties (zie *infra*: deel 2 – punt 2.2). Het chronologische kader beslaat de periode vanaf de regering van keizer Septimius Severus (198-211) tot keizer Tacitus (275-276), onder wiens heerschappij de stedelijke muntslag in het oosten volledig verdween. Het doel van deze eerste fase is om als dusdanig een soort regionale standaard te creëren, zowel wat betreft de evolutie van het aantal muntslaande ateliers als het geproduceerde muntvolume. Dit resultaat zal dan in toekomstige studies van stedelijke contexten gebruikt kunnen worden om afwijkende patronen t.o.v. het gemiddelde te observeren en te verklaren.

Ten tweede zullen de regionale evoluties in de muntproductie aan de hand van grafieken geanalyseerd worden, met als doel een antwoord op volgende vragen te formuleren: Blijft het aantal muntslaande steden ongeveer constant, of varieert dit eerder van periode tot periode? Welke pieken en dalen zijn er te herkennen in het volume van de muntproductie en vertoont deze opeenvolging een bepaald ritme of patroon? Is er een evolutie in het aantal ateliers met een toename in productie doorheen de tijd of wisselen perioden van stijging en daling in het muntvolume elkaar eerder willekeurig af? Bestaat er een verband tussen het aantal muntslaande steden en het volume van de aanmunting, of zijn deze factoren volledig onafhankelijk van elkaar? Kunnen pieken en dalen in de muntproductie van Pisidia en Pamphylia toegeschreven worden aan de activiteit van één of enkele producerende steden, of slaan alle steden ongeveer evenveel munten op een overeenkomstig tijdstip? Hoe verhoudt het karakter van de lokale muntslag in Pisidia en Pamphylia zich ten slotte t.o.v. de situatie in het gehele Romeinse oosten voor de derde eeuw?

De volgende, kwalitatieve fase van het onderzoek richt zich op de interpretatie van de verschillende observaties binnen het eerder geschetste regionale geografische, historische en monetaire kader (zie *supra*: deel 1). De tendensen van de stedelijke muntproductie zullen getoetst worden aan de traditionele verklaringen, met als na te gaan welke factoren een impact hadden op de ontwikkeling van de lokale economie: Kan de aanwezigheid of doortocht van militaire troepen, eventueel begeleid door het keizerlijke hof, als uitleg voor het stedelijke aanmuntingsritme gebruikt worden? Is het eerder de organisatie van groot-schalige evenementen, zoals prestigieuze *agones*, die een toename van de muntproductie op een bepaald tijdstip noodzakelijk maakte? Zijn de productiepatronen eerder afhankelijk van de graad van urbanisatie? Ten slotte zal worden nagegaan of bepaalde hypothesen veralgemeend kunnen worden om de evoluties in de derde-eeuwse muntslag in Pisidia en Pamphylia te verklaren. Daarnaast wordt aan de hand van de verworven inzichten getracht om de bestaande kennis over de regio in de derde eeuw aan te vullen en bepaalde aspecten te bevestigen of te weerleggen.

Kort samengevat is de bedoeling van deze studie van tweevoudig. Eerst en vooral tracht het onderzoek een regionaal kader te creëren m.b.t. de lokale bronsmuntslag in de regio van Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw, dat

dienst kan doen als representatieve standaard. Als dusdanig kan het in later onderzoek gebruikt worden om de aard, de kwantiteit en het belang van de evoluties in de stedelijke muntslag t.o.v. dit gemiddelde te evalueren. Ten slotte wil deze paper niet slechts een louter kwantitatieve analyse en voorstelling van het materiaal aanbieden, maar daarnaast ook de tendensen in de muntslag aan de hand van de reeds voorhanden zijnde geografische, historische en monetaire informatie interpreteren. Op die manier tracht het onderzoek ook een bijdrage te leveren tot de ruimere socio-economische context van Pamphylia en Pisidia in de derde eeuw.

2. METHODOLOGIE

2.1 Aard en potentieel van het bronnenmateriaal

Wanneer men de bronsmunten uit private en publieke collecties als basismateriaal voor het onderzoek gebruikt, krijgt men voornamelijk te maken met toevalsvondsten zonder gekende context, in een aantal gevallen aangevuld met exemplaren uit muntschatten en/of opgravingen. Dergelijke munten, zowel in brons- als in edelmetaal, werden meestal individueel verloren en kwamen als dusdanig toevallig in het archeologische record terecht. Aangezien de context van toevalsvondsten zelden of nooit gekend is, omdat de munten buiten hun primaire context werden teruggevonden of omdat de verkoper van de munt of de redacteur van de catalogus de vindplaats niet vermeldt, is het bijna steeds onmogelijk de precieze locatie en tijdstip van het verliezen van de munt te bepalen. Omwille van het ontbreken van dergelijke betrouwbare informatie over de vondstcontext, werden toevalsvondsten tot voor kort dan ook als weinig informatief beschouwd. Daarnaast zijn ze ook vaak erg beschadigd, wat de studie extra bemoeilijkt.

Toch heeft dit type bronnenmateriaal een onmiskenbaar potentieel. De lokale bronsmunten uit de Oost-Romeinse provincies vertonen immers het portret en de titulatuur van de heersende Romeinse keizer op de voorzijde, terwijl de naam van de aanmuntende stad in kwestie op de keerzijde werd aangebracht. Het is dus mogelijk het moment van productie binnen een ruim tijds kader te dateren en de aanmunting en het initiële gebruik toe te schrijven aan een bepaalde stad. Als dusdanig kan het onderzoek van stedelijke bronsmunten in muntcatalogi een inzicht geven in de relatieve productie van de verschillende aanmuntende steden per keizer. Wanneer deze gegevens vervolgens met elkaar vergeleken worden, zowel in tijd als in ruimte, wordt het mogelijk de tendensen in het ritme van de aanmuntingen in de regio van Pisidia en Pamphylia voor de derde eeuw te reconstrueren en te interpreteren.

2.2 Methodologie van het eigen onderzoek

Een eerste belangrijke keuze die gemaakt moet worden wanneer men de evoluties in productiefrequentie in een bepaald gebied in *Asia Minor* wil bestuderen, is of men het aantal bewaarde munten, dan wel het aantal stempels als basis zal

gebruiken. Algemeen wordt erkend dat stempelstudies een meer accuraat beeld kunnen geven van het productievolume dan het totale aantal individuele munten. Door het aantal overgebleven stempels voor een bepaalde uitgifte te vermenigvuldigen met de schatting van het aantal munten dat met één stempel kan geslagen worden, kan men niet alleen de ruime regeringsperioden per keizer opsplitsen in kleinere eenheden van individuele uitgiften, maar is men ook in staat het volume van dergelijke fase van muntproductie te schatten. Deze manier van werken heeft echter een aantal praktische nadelen. Ten eerste is de studie van stempels zeer moeilijk als men vertrekt van munten uit catalogi. Enerzijds bevatten catalogi niet altijd een foto van alle gepubliceerde munten, waardoor het onmogelijk is het aantal stempels te tellen. Daar komt bij dat stempelstudies enorm tijdrovend zijn, zeker wanneer men zoals bij dit onderzoek een relatief lange tijdsperiode, zijnde de gehele derde eeuw, wenst te bestuderen.

Een eenvoudiger en snellere manier van werken is het schatten van de muntproductie door uit te gaan van een kwantificatie van het aantal overgebleven munten per regering en per stad. J.-P. Callu stelt in zijn werk twee methoden voor om het volume van de muntuitgiften op dergelijke manier te bepalen. Ten eerste kan het aantal munten per stad en per keizer die zijn opgenomen in de catalogi optellen. Door de grote zorg die aan de verzamelwerken besteed is het mogelijk een link te leggen tussen het aantal munten bewaard in een collectie en de originele productie in een stad of regio. Ten tweede kan men zich ook beperken tot de studie van een willekeurig geselecteerd en representatief aantal munten uit publieke en private collecties. Door de samenstelling van dit staal, dat zich beperkt tot bestudeerde periode en regio onder consideratie, te analyseren, kan men een relatieve voorstelling bekomen van het productievolume per regio, stad en regering. Gezien men bij deze tweede methode uitgaat van een kleiner aantal munten, wordt het ook mogelijk om de metrologie en iconografie van de munten in detail te bestuderen. Omdat dit onderzoek zich echter voornamelijk wil richten op de reconstructie van de tendensen in de muntproductie en hiervoor op een zo groot mogelijk aantal munten beroep wenst te doen, wordt de eerste manier van werken verkozen.

De data die de basis van het kwantitatief onderzoek vormden, zijn afkomstig uit zestien publieke en private collecties, met name de bronsmunten van het *British Museum* in Londen, het Penningkabinet te Brussel, het *Cabinet des Médailles* te Parijs, het Deens Nationaal Museum te Kopenhagen, het *Herzog Anton Ulrich-Museum* te Braunschweig, het *Fitzwilliam Museum* te Cambridge, de Newham Davis-collectie in het *Marischal College* te Aberdeen, de universiteit van Tübingen, de *Pfälzer* in München, de Lewis-collectie in het *Corpus Christi College* te Cambridge, de Leypold-collectie in de Oostenrijkse Nationale Bank te Wenen, het *Hunterian Museum* te Glasgow, de Righetti-collectie in het Historisch Museum te Bern, de Marc Bar-collectie in het Penningkabinet te Brussel, de von Aulock-collectie in Berlijn en de Lindgren-collectie in de universiteit van San Francisco. Op de munten uit het Penningkabinet te Brussel, het *British Museum* en de Lindgren-collectie na, werden al deze collecties gepubliceerd in het zogenaamde *Sylloge Nummorum Graecorum*-project, dat als doel heeft geïl-

lustreerde catalogi van Griekse munten in publieke en private collecties, waartoe ook de lokale bronsmunten uit de Oost-Romeinse provincies gerekend worden, uit te geven. Hoewel de reeks in eerste instantie beperkt bleef tot de muntverzamelingen van de Britse Eilanden, werd het concept later overgenomen door andere landen zoals België, Frankrijk, Duitsland, Denemarken, Oostenrijk en de Verenigde Staten. De collectie van het *British Museum* en de Lindgren-collectie werden apart uitgegeven, terwijl de munten uit de algemene collectie van het Penningkabinet te Brussel niet gepubliceerd zijn, maar wel aan het onderzoek werden toegevoegd. De keuze van deze collecties als basis voor het onderzoek is bepaald door enerzijds hun omvangrijk karakter, waardoor het totaal aan data als representatief staal kan dienen, en anderzijds door de beschikbaarheid van de catalogi in de Universiteitsbibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven en de bibliotheek van het Penningkabinet te Brussel.

In eerste instantie worden alle lokale bronsmunten, opgenomen in de opgesomde publieke en private collecties, uit de derde eeuw en uit de regio van Pisidia en Pamphylia geteld, met een uiteindelijk totaal van 4.103 exemplaren. De keuze van het chronologische kader wordt door een aantal factoren bepaald. Ten eerste is het voornamelijk in de derde eeuw dat de regio van Pisidia en Pamphylia een uitzonderlijke ontwikkeling vertoonde, zowel op militair, socio-economisch als monetair vlak. Ten tweede is het grootste deel van de bewaarde bronsmunten uit deze eeuw afkomstig, wat de representativiteit van het volume aan data ten goede komt. Ten slotte is het een eeuw die in de studies over *Asia Minor* vaak minder aandacht krijgt. In vergelijking met de twee vorige eeuwen van de Romeinse keizertijd, kende de steden in de derde eeuw een aanzienlijke terugval in bouwactiviteit, waardoor het meest zichtbare element van het archeologische record kwam weg te vallen. Eerder dan dit te zien als een gevolg van het feit dat de Klein-Aziatische steden mogelijk reeds helemaal volgebouwd waren tijdens de *building-boom* van de eerste en tweede eeuw en bijgevolg ook geen nood meer hadden aan nieuwe publieke gebouwen, wordt deze afwezigheid van nieuwe bouwwerken vaak als symptomatisch voor een periode van verval gezien. De kwantificatie van het bronnenmateriaal zal vervolgens resulteren in een tabel, waarin afzonderlijk voor de regio's van Pisidia en Pamphylia het aantal munten per stad, per regering en per collectie opgetekend worden. De telling per stad en per regio gebeurde om de eenvoudige reden dat beide aspecten rechtstreeks van de munten af te lezen zijn. Wat ten eerste de verdeling per regeerperiode betreft, wordt een onderscheid gemaakt tussen de munten uit de regering van de keizers Septimius Severus en Caracalla (193-217), keizer Macrinus (217-218), de keizers Elagabalus en Severus Alexander (218-235), keizer Maximinus Thrax (235-238), Gordianus III (238-244), Philippus I Arabs (244-249), Trajanus Decius (249-251), Trebonianus Gallus (251-253), de keizers Valerianus en Gallienus (253-268), keizer Claudius II Gothicus (268-270), Aurelianus (270-275) en Tacitus (275-276)^[4] Alle derde-eeuwse aanmuntingen

[4] Voor de groepering van de regeringen van Septimius Severus en Caracalla, Elagabalus en Severus Alexander en Gallienus en Valerianus, zie *supra*: deel 2 – punt 2.1.2.

van het lokale brongeld vielen onder deze keizers, met een eindpunt onder keizer Tacitus. Vervolgens worden de munten van de verschillende steden voor de afzonderlijke regio's samengeteld, waardoor zowel voor Pisidia als voor Pamphylia de evolutie in het aantal geproduceerde munten per keizer kan worden gereconstrueerd. Daarnaast zal ook voor elk van deze regio's het aantal muntslaande steden per keizer berekend worden. Ten slotte worden beide stappen, met name zowel de bepaling van het aantal munten als van het aantal ateliers per keizer, nogmaals uitgevoerd voor volledige regio van Pisidia en Pamphylia samen. Bijgevolg kunnen de waarden voor het geheel van het bestudeerde gebied geanalyseerd worden, die na de interpretatieve fase als regionaal kader van de stedelijke muntslag zullen functioneren.

Bij het uitvoeren van dergelijk kwantitatief onderzoek, is het van groot belang rekening te houden met het effect van de duur van de verschillende regeringsperiodes op het aantal geproduceerde munten. In theorie is er namelijk een grotere kans tot aanmunting in langere regeerperiodes en een kleinere in kortere regeerperiodes. Dit heeft tot gevolg dat het aantal teruggevonden munten uit de regering van de keizers Septimius Severus en Caracalla, die voor beide heersers samen 24 jaar in beslag nam, veel hoger zou liggen dan de exemplaren uitgegeven onder keizer Macrinus, die slechts één jaar regeerde. Om aan te tonen dat de duur van een bepaalde regeringsperiode wel degelijk gelinkt is aan het absolute aantal geproduceerde munten, werd beide factoren voor het gehele gebied van Pisidia en Pamphylia in een grafiek met elkaar vergeleken (zie grafiek 1: vergelijking van het aantal getelde munten met de duur van de regeringsperiode per keizer). De lijngrafiek vergelijkt per regeringsperiode het totale aantal geproduceerde munten met het aantal maanden dat de regering in kwestie telde. Het is duidelijk dat beide lijnen, met uitzondering van de regeringen van de keizers Claudius II Gothicus, Aurelianus en Tacitus, een zeer gelijkaardige evolutie met een gelijke opeenvolging van pieken en dalen kennen doorheen de derde eeuw, wat de invloed van de regeringsduur op het volume van de muntproductie bevestigt.

Via de formule van Alison Ravetz^[5], later aangevuld door John Casey^[6], is het echter mogelijk deze verstorende factor te elimineren. Door het totale aantal munten per keizer te delen door de lengte van zijn regeerperiode, bekomt men waarden die op een gelijke relatieve schaal met elkaar vergeleken kunnen worden.

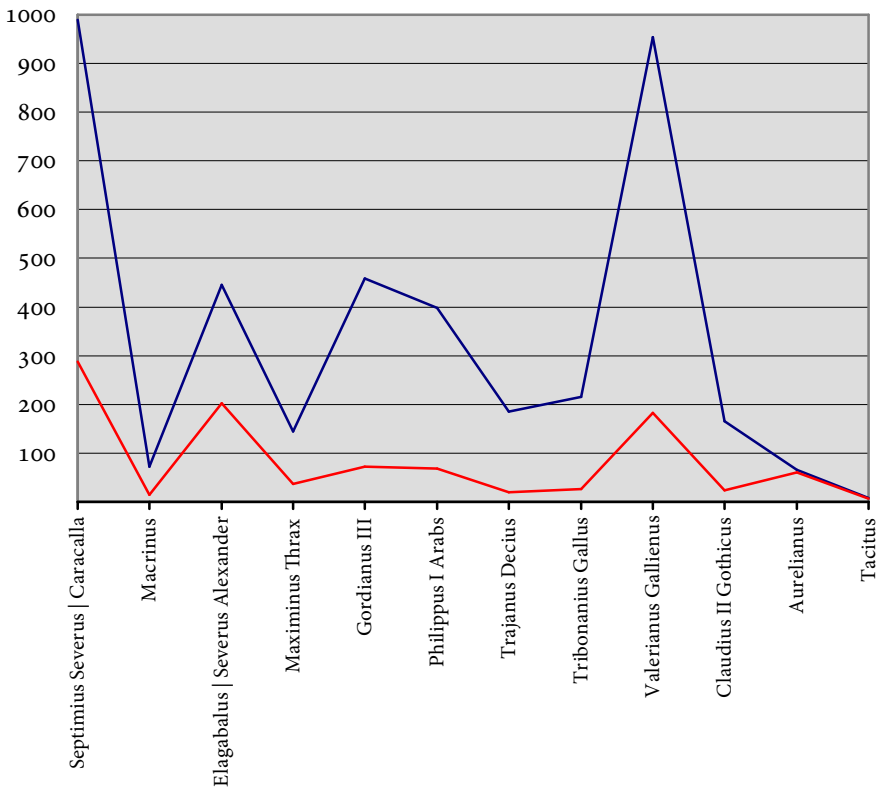
Om een zo gedetailleerd mogelijk beeld te verkrijgen, werd de regeringsduur voor dit onderzoek berekend in maanden. Dit hield in dat het totaal aantal munten per stad of per regio, geslagen onder de regering van keizer Septimius

[5] Ravetz 1964, p. 206.

[6] Casey 1986, p. 88-90.

De formule van Ravetz-Casey wordt hier echter in een vereenvoudigde vorm gebruikt. Enkel de deling van het aantal munten per regering door de lengte van de regeerperiode wordt behouden, omdat dit onderzoek uitgaat van toevalsvondsten in plaats van opgravingsvondsten als materiaal.

Severus en Caracalla gedeeld werd door 288 (april 193 – april 217), onder Macrinus door 14 (april 217 – juni 218), onder Elagabalus en Severus Alexander door 202 (mei 218 – maart 235), onder Maximinus Thrax door 37 (maart 235 – april 238), onder Gordianus III door 72 (februari 238 – februari 244), onder Philippus I Arabs door 68 (januari 244 – oktober 249), onder Trajanus Decius door 20 (oktober 249 – juni 251), onder Trebonianus Gallus door 26 (juni 251 – augustus 253), onder Valerianus en Gallienus door 182 (augustus 253 – september 268), onder Claudius II Gothicus door 23 (september 268 – september 270), onder Aurelianus door 61 (september 270 – oktober 275) en onder Tacitus door 7 (oktober 275 – juni 276). De uitkomst van deze berekeningen werd vervolgens vermenigvuldigd met 100, met als doel een werkbaar getal te bekomen. Het aantal muntateliers per keizer wordt echter wel in de absolute aantallen weergegeven, omdat deze waarden niet geschat worden, maar met zekerheid vaststaan.

Grafiek 1 – Vergelijking van het aantal munten (blauw) in de geraadpleegde collecties met de duur van de regeringsperiodes in maanden (rood) voor Pisidia en Pamphylia

Het resultaat van dit kwantitatief onderzoek zal vervolgens worden omgezet in verschillende histogrammen, om de observatie van eventuele patronen en latere interpretatie van de evoluties te vergemakkelijken. Zowel voor de verschillende aanmuntende steden als voor de regio van Pisidia en Pamphylia worden de tendensen in muntproductie enerzijds en het aantal actieve muntateliers anderzijds grafisch voorgesteld per regeringsperiode. Daarnaast worden deze aspecten in een aantal bijkomstige grafieken met elkaar gecombineerd. De tendensen die deze histogrammen lijken te vertonen worden vervolgens besproken en geanalyseerd.

In de derde fase van het onderzoek zal getracht worden de verschillende observaties te interpreteren met behulp van het eerder geschetste regionale geografische, historische en monetaire kader (zie *supra*: deel 1). Hoewel het de bedoeling is een regionaal kader voor de muntslag te creëren, zullen in deze interpretatieve fase data uit individuele steden moeten worden aangehaald om een bepaalde hypothese te bekrachtigen of te weerleggen. Op die manier wordt getracht de overgang te maken van een louter kwantitatieve voorstelling en bespreking van het bronnenmateriaal naar een interpretatief geheel.

De keuze van de steden die aan een *case-study* zullen onderworpen worden, is afhankelijk van de hoeveelheid archeologische, historische en epigrafische gegevens die over het centrum gekend zijn en die aan één van de onderzochte hypothesen kunnen gekoppeld worden. Voor deze steden zal nagegaan worden of resp. de aanwezigheid van militaire eenheden, de organisatie van *agones* of de graad van urbanisatie inderdaad een effect had op de aanmuntingen onder een bepaalde keizer of gedurende de hele derde eeuw. Dit zal gebeuren op basis van een contextuele analyse, die zowel archeologische, historische als epigrafische informatie in rekening brengt. Daarnaast wordt ook aandacht besteed aan de boodschap die de munten^[7] zelf communiceren via hun metrologie en iconografie.

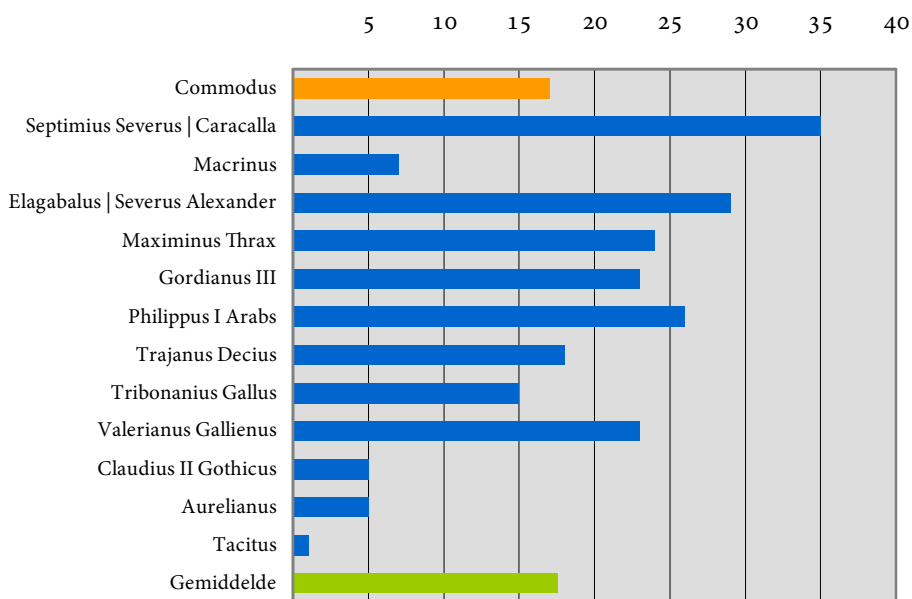
Afhankelijk van het feit of de bestaande interpretaties al dan niet de schommelingen in de muntproductie éénduidig kunnen verklaren, zal gezocht worden naar eventuele alternatieve hypothesen. Ten slotte zal nagegaan worden of bepaalde hypothesen veralgemeend kunnen worden om de evoluties in de derde-eeuwse muntslag in Pisidia en Pamphylia te verklaren. Daarnaast zal aan de hand van de verworven inzichten getracht worden de bestaande kennis over de regio in de derde eeuw aan te vullen en bepaalde aspecten te bevestigen of te weerleggen. Als dusdanig wordt er getracht de dubbele doelstelling van de studie te bereiken, zijnde enerzijds de reconstructie van een regionale standaard en anderzijds het aanvullen van de kennis van het derde-eeuwse Pisidia en Pamphylia, binnen het reeds gekende geografische, historische en monetaire kader.

[7] De munten waarnaar in de interpretatie van het onderzoek verwezen wordt, dienen slechts als voorbeeld en vormen bijgevolg geen voorbeeld van alle gekende exemplaren.

3. BESPREKING VAN DE RESULTATEN VAN HET KWANTITATIEF ONDERZOEK

Het volgende hoofdstuk is gewijd aan de bespreking van de resultaten van het kwantitatief onderzoek. Per analyse wordt steeds verwezen naar de ruwe data en de grafische voorstelling van de resultaten, die zich in de bijlage bevinden. De bespreking is steeds gebaseerd op de studie van de voorstelling van de resultaten in een histogram. Op deze grafieken wordt de waarde van het bestudeerde fenomeen in kwestie, hetzij het aantal geproduceerde munten, hetzij het aantal actieve muntateliers, hetzij een vergelijking tussen beide factoren, uitgezet op de x-as en dit per keizer of groepering van keizers, die op hun beurt worden vermeld op de y-as.

3.1 Evolutie van het aantal actieve muntateliers per keizer

Grafiek 2 – Aantal actieve ateliers per keizer voor de regio van Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw en onder keizer Commodus

Grafiek 2 geeft de algemene evolutie van het absolute aantal actieve muntateliers per keizer te Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw weer. Het totale aantal actieve ateliers wordt uitgezet op de x-as per regeerperiode, die is aangeduid op de y-as. De groene balk ($x = 17,58$) geeft het gemiddelde aantal actieve ateliers voor de derde eeuw in de regio aan. Ter vergelijking wordt het aantal muntslaande productiecentra onder keizer Commodus (maart 180 – december 192), de tweede-eeuwse voorganger van Septimius Severus, gearceerd weergegeven. Voor de berekening van het aantal munten onder deze keizer, werd dezelfde methode toegepast als voor de rest van het onderzoek.

In totaal zijn er voor Pamphylia en Pisidia samen 35 ateliers of stedelijke centra gekend die munt sloegen in de derde eeuw. De piek in het aantal ateliers wordt bereikt ten tijde van keizer Septimius Severus / Caracalla ($x = 35$), onder wiens bewind alle gekende productiecentra actief waren. Dit is een enorme toename t.o.v. de voorgaande regering van keizer Commodus onder wie slechts 17 ateliers actief waren. Het dieptepunt situeert zich in de regering van keizer Tacitus ($x = 1$), toen nog slechts één atelier werkzaam was. Wanneer men het aantal muntslaande ateliers over de gehele periode bekijkt, tekent er zich geen duidelijk patroon af, in die zin dat er geen sprake is van een continue toename of afname in aanmuntende steden. Wel is er drie keer een dalende tendens^[8] binnen een korter tijdsinterval observeerbaar, met name tussen Elagabalus / Severus Alexander ($x = 29$) en Gordianus III ($x = 23$), tussen Philippus I Arabs ($x = 26$) en Trebonianus Gallus ($x = 15$) en tussen Valerianus / Gallienus ($x = 23$) en keizer Tacitus ($x = 1$). De plotse daling onder keizer Macrinus ($x = 7$), met daling van 28 ateliers t.o.v. de voorgaande periode, en de sterke stijgingen ten tijde van Philippus I Arabs ($x = 26$) en Valerianus / Gallienus ($x = 23$), met resp. een stijging van vier en negen ateliers i.v.m. de vorige regeringen, buiten beschouwing gelaten, kan men dan ook spreken van een algemene afname in het aantal muntslaande steden in de derde eeuw, met een totaal van 35 productiecentra ten tijde van Septimius Severus/Caracalla dat herleidt wordt tot slechts één atelier onder de regering van Tacitus.

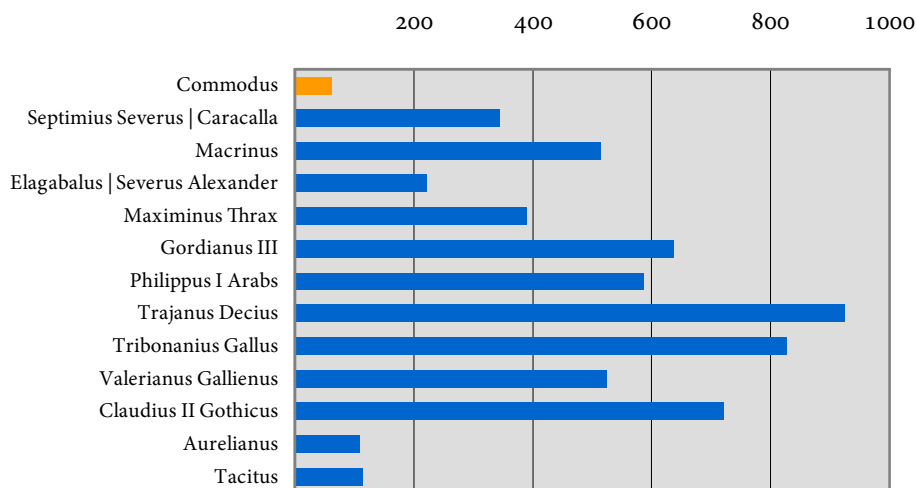
Tijdens zeven perioden ligt het aantal productiecentra hoger dan het gemiddelde aantal actieve muntateliers in de derde eeuw ($x = 17,58$), meer bepaald onder keizer Septimius Severus/Caracalla ($x = 35$), Elagabalus/Severus Alexander ($x = 29$), Maximinus Thrax ($x = 24$), Gordianus III ($x = 23$), Philippus I Arabs ($x = 26$), Trajanus Decius ($x = 18$) en keizer Valerianus/Gallienus ($x = 23$). Ten tijde van keizer Macrinus ($x = 7$), Trebonianus Gallus ($x = 15$), Claudius II Gothicus ($x = 5$), Aurelianus ($x = 5$) en Tacitus ($x = 1$) ligt het aantal aanmuntende steden echter lager dan het gemiddelde. Hieruit blijkt dat de fase vanaf de regering van Septimius Severus/Caracalla tot deze van Trajanus Decius, met uitzondering van de korte heerschappij van Macrinus, blijkbaar een hogere concentratie van actieve muntateliers kent, terwijl tijdens de rest van de derde eeuw, met uitzondering van de kortstondige piek onder Valerianus/Gallienus, nog slechts een klein aantal steden eigen munten uitgaven.

3.2 Evolutie van het aantal geproduceerde munten per keizer

Grafiek 3 geeft de algemene evolutie van het geschatte aantal geproduceerde munten per keizer voor de regio van Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw weer. Hierbij is het totaal aantal getelde munten uit de gebruikte collecties gedeeld door het aantal regeringsmaanden en vermenigvuldigd met 100 (zie *supra*: deel 2 – punt 2.2. Ter vergelijking wordt het relatief aantal geproduceerde

[8] Er wordt gesproken van een stijgende of dalende evolutie of tendens vanaf het moment dat drie opeenvolgende regeerperiode een chronologische toename of afname in de muntproductie vertonen.

munten onder keizer Commodus, de tweede-eeuwse voorganger van Septimius Severus, gearceerd weergegeven.

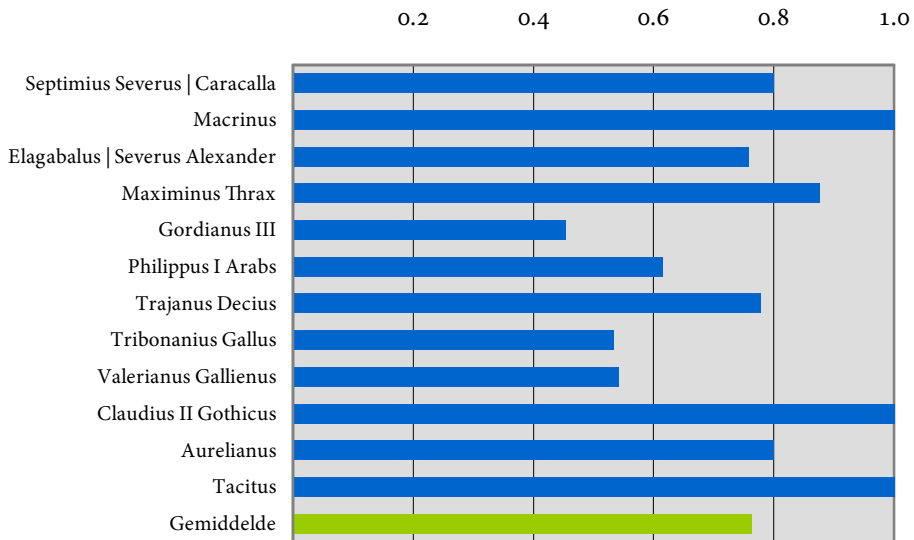
Grafiek 3 – Geschat muntvolume per keizer voor de regio van Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw en onder keizer Commodus. Het totale aantal getelde munten uit de gebruikte collecties wordt gedeeld door het aantal regeringsmaanden en vermenigvuldigd met 100

Wat het volume van de lokale bronsaanmunting betreft, situeert de piek zich onder de regering van Trajanus Decius ($x = 925$). Onder keizer Aurelianus bereikt de aanmunting kennelijk een absoluut dieptepunt ($x = 108$). Onder de regering van Septimius Severus / Caracalla ($x = 344$) vindt een enorme toename in het aangemunte volume plaats i.v.m. de voorgaande heerschappij van keizer Commodus ($x = 65$). Wanneer men de productieaantallen over de gehele periode bekijkt, is er geen duidelijk patroon observeerbaar, in die zin dat er geen sprake is van een continue toename of afname van het muntvolume. Binnen kortere tijdsintervallen tekenen zich echter wel een aantal tendensen af. Zo is er een stijging in productievolume vanaf de regeerperiode van Elagabalus/Severus Alexander ($x = 221$) over keizer Maximinus Thrax ($x = 389$), tot onder Gordianus III ($x = 638$) een tijdelijke piek bereikt wordt. De periode tussen de absolute piek onder Trajanus Decius ($x = 925$) en keizer Valerianus/Gallienus ($x = 524$) vertoont dan weer een afname in het aantal geproduceerde bronsmunten. Na de regeerperiode van Valerianus/Gallienus ($x = 524$) volgt een tijdelijke piek onder keizer Claudius II Gothicus ($x = 722$). Onder de keizers Aurelianus ($x = 108$) en Tacitus ($x = 114$) kent de muntslag vervolgens een snelle en definitieve terugval. Opvallend zijn de twee plotse stijgingen in de muntproductie: onder de regering van Macrinus ($x = 514$) neemt het volume toe met een waarde van 170 t.o.v. de voorgaande regeerperiode van keizer Septimius Severus/Caracalla ($x = 344$) en ook na de regeerperiode van keizer Valerianus/Gallienus ($x = 524$) stijgt de productie met 198 onder keizer Claudius II

Gothicus ($x = 722$). Na de heerschappij van laatstgenoemde kent de muntslag vervolgens een aanzienlijke terugval, met een verschil van 614 tussen de regering van Claudius II Gothicus ($x = 722$) en Aurelianus ($x = 108$).

Wat ten slotte de verhouding t.o.v. het gemiddelde ($x = 492,59$) betreft, wordt gedurende vijf regeerperioden minder aangemunt, met name tijdens de regeringen van keizer Septimius Severus/Caracalla ($x = 344$), Elagabalus/Severus Alexander ($x = 221$), Maximinus Thrax ($x = 389$), Aurelianus ($x = 108$) en Tacitus ($x = 114$). Onder de keizers Macrinus ($x = 514$), Gordianus III ($x = 638$), Philippus I Arabs ($x = 585$), Trajanus Decius ($x = 925$), Trebonianus Gallus ($x = 827$), Valerianus/Gallienus ($y = 524$) en Claudius II Gothicus ($x = 722$) worden dan weer meer munten dan gemiddeld in de derde eeuw geslagen. De periode van meest intensieve aanmunting, met aantallen boven het gemiddelde, lijkt zich dan ook tussen de regering van Gordianus III en Claudius II Gothicus te situeren, met beperktere productieaantallen vanaf Septimius Severus/Caracalla tot Gordianus III en na Claudius II Gothicus tot het einde van de muntslag onder Tacitus.

3.3 Evolutie van het aantal ateliers met een stijging in de productie per keizer

Grafiek 4 – Aantal ateliers met een stijging in de muntproductie per keizer te Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw en onder keizer Commodus. Het totale aantal ateliers met een stijging in de muntproductie wordt uitgezet als percentage van het totale aantal actieve ateliers per regeerperiode, respectievelijk aangeduid op de x-as en y-as. Het percentage voor Septimius Severus en Caracalla wordt berekend ten opzichte van het aangemunte volume tijdens de voorgaande regeerperiode van keizer Commodus. Voor de berekening van het aantal munten onder deze keizer, werd dezelfde methode toegepast als voor de rest van het onderzoek

Grafiek 4 geeft de evolutie van het aantal ateliers met een stijging in de muntproductie per keizer te Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw weer. Het totale aantal ateliers met een stijging in de muntproductie wordt uitgezet als percentage van het totale aantal actieve ateliers per regeerperiode, resp. aangeduid op de x-as en y-as. Het percentage voor de Septimius Severus en Caracalla wordt berekend t.o.v. het aangemunte volume tijdens de voorgaande regeerperiode van keizer Commodus. Voor de berekening van het aantal munten onder deze keizer, werd dezelfde methode toegepast als voor de rest van het onderzoek. De groene balk lijn geeft het gemiddelde percentage van muntateliers met een stijging in de muntproductie over de gehele derde eeuw aan ($x = 75\%$).

Zowel tijdens de regering van Macrinus, Claudius II Gothicus en Tacitus vertonen alle actieve ateliers een stijging in de muntproductie ($x = 100\%$). Verder is het opvallend dat, op de regering van Gordianus III ($x = 45\%$) na, steeds meer dan 50% van het aantal productiecentra het aangemunt volume doet stijgen t.o.v. de vorige regeerperiode. Deze observatie ondersteunt het idee dat, hoewel het aantal actieve ateliers per keizer in de loop van de derde eeuw eerder een dalende tendens vertoont (zie *supra*: deel 2 – punt 3.1), het productievolume van het merendeel van de centra in de loop van de derde eeuw toeneemt.

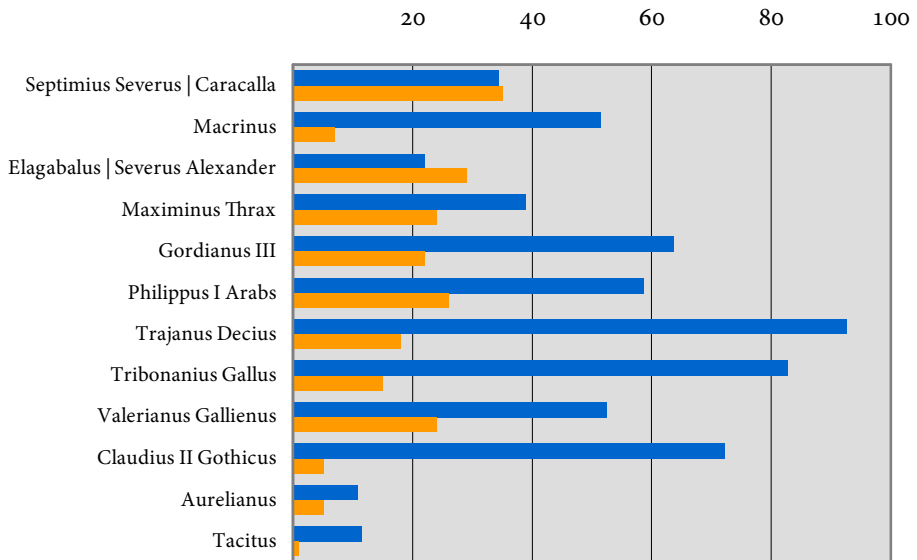
Tijdens zeven tijdsintervallen ligt het percentage aan ateliers met een stijging in de muntproductie hoger dan het gemiddelde percentage ($x = 75\%$), met name onder keizer Septimius Severus/Caracalla ($x = 80\%$), Macrinus ($x = 100\%$), Elagabalus/Severus Alexander ($x = 76\%$), Maximinus Thrax ($x = 88\%$), Claudius II Gothicus ($x = 100\%$), Aurelianus ($x = 80\%$) en Tacitus ($x = 100\%$). Tijdens de regering van Gordianus III ($x = 45\%$), Philippus I Arabs ($x = 62\%$), Trajanus Decius ($x = 67\%$), Trebonianus Gallus ($x = 53\%$) en Valerianus/Gallienus ($x = 54\%$) ligt het aantal echter lager dan gemiddeld. Hieruit blijkt dat, wanneer men de relatieve situatie voor de derde eeuw bekijkt, voornamelijk in de periode tot en met de regering van Maximinus Thrax en na de regering van Valerianus/Gallienus een groot aantal ateliers hun productie zal doen toenemen t.o.v. het vorige tijdsinterval.

3.4 Vergelijking tussen het aantal geproduceerde munten en het aantal actieve muntateliers per keizer voor Pisidia en Pamphylia

Grafiek 5 vergelijkt het geschatte aantal geproduceerde munten met het absolute aantal muntateliers per keizer te Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw. De aantallen worden uitgezet op de x-as per regeerperiode, die is aangeduid op de y-as. De schatting van het geproduceerde muntvolume^[9] wordt weergegeven in het blauw, het absolute aantal ateliers in het oranje. Bij de interpretatie van deze grafiek moet men steeds in het achterhoofd houden dat het aangemunte

[9] Het totale aantal getelde munten, gedeeld door het aantal regeringsmaanden, wordt in tegenstelling tot de voorgaande berekeningen hier vermenigvuldigd met 10 in plaats van met 100. Dit heeft tot doel de vergelijking tussen het aantal actieve ateliers en het volume van de muntproductie te vergemakkelijken, omdat als dusdanig in beide gevallen de waarden tussen 0 en 100 gelegen zijn.

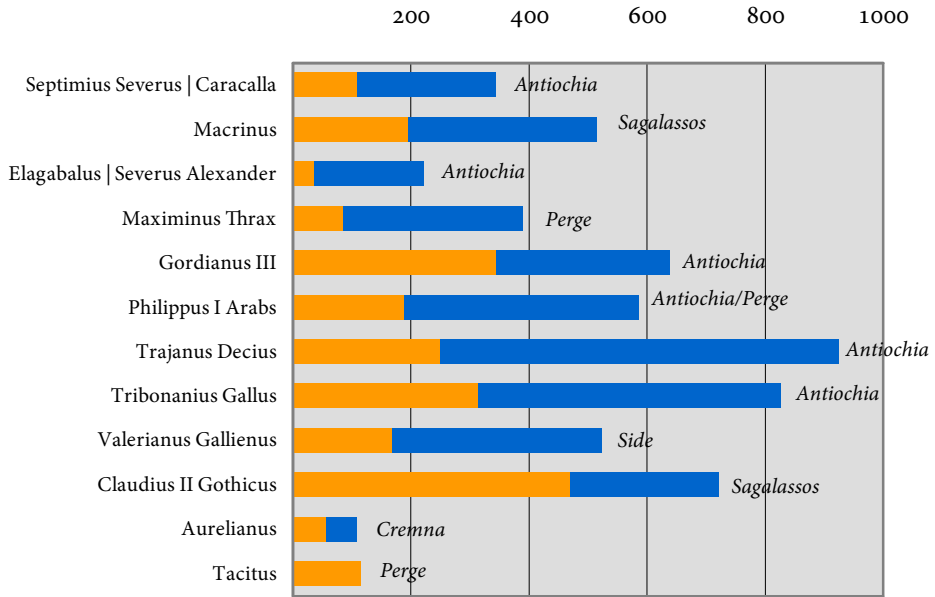
volume per keizer niet in absolute aantallen wordt uitgedrukt, maar dat het om statistisch berekende waarden gaat.

Grafiek 5 – Vergelijking tussen het geschatte aantal geslagen munten en het absolute aantal muntateliers per keizer te Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw. De schatting van het geslagen muntvolume, gedeeld door het aantal regeringsmaanden en vermenigvuldigd met 10, wordt weergegeven in blauw, het absolute aantal ateliers in oranje

Logischerwijs overstijgt de waarde van het productievolume in de meeste gevallen het aantal actieve muntateliers per keizer. De regering van de keizers Elagabalus/Severus Alexander vormt echter een uitzondering: tijdens deze periode met een hoge concentratie aan actieve ateliers ($x = 29$) werd relatief weinig aangemunt ($x = 22$). Daarnaast is het belangrijk dat de dalende tendensen in het aantal muntateliers (zie *supra*: deel 2 – punt 3.1) duidelijk niet overeenkomen met een parallelle daling van het aangemunte volume. Zo neemt tussen de regering van Elagabalus/Severus Alexander en Gordianus III het aantal productiecentra af, terwijl het aantal geproduceerde munten duidelijk toeneemt. Wanneer men daarnaast bijvoorbeeld de periode van Septimius Severus/Caracalla met deze van Trajanus Decius vergelijkt, zijn er tijdens de eerste, vroegere fase duidelijk meer ateliers actief (resp. $y = 35$ en $y = 18$) maar wordt er echter veel minder aangemunt (resp. $y = 34$ en $y = 93$). Ten slotte wordt zowel de regering van keizer Macrinus als deze van Claudius II Gothicus gekenmerkt door een relatief grote aanmuntning (resp. $y = 51$ en $y = 72$) i.v.m. een klein aantal producerende steden (resp. $y = 7$ en $y = 5$). Deze observatie ondersteunt de conclusies uit punt 3.1., waar voor de hele regio van Pisidia en Pamphylia bleek dat het merendeel van het aantal actieve ateliers per keizer, op de regering van Gordianus III na, steeds relatief meer zal gaan produceren i.v.m. het voorgaande tijdsinterval en dat gedurende de hele derde eeuw.

3.5 Steden met het grootste volume aan lokale bronsmunten per keizer voor de regio van Pisidia en Pamphylia

Grafiek 6 – Stad met het grootste aandeel in de totale muntproductie voor de regio van Pisidia en Pamphylia, voor elke regeerperiode van de derde eeuw. De totale lengte van de balken stemt overeen met het totale aantal getelde munten uit de gebruikte collecties, gedeeld door het aantal regeringsmaanden per tijdsinterval en vermenigvuldigd met 100. Het aandeel van het meest productieve atelier is aangegeven in oranje

Grafiek 6 geeft voor elke regeerperiode van de derde eeuw de stad met het grootste aandeel in de totale muntproductie voor de regio van Pisidia en Pamphylia weer. De totale lengte van de gekleurde balken komen overeen met het totale aantal getelde munten uit de gebruikte collecties, gedeeld door het aantal regeringsmaanden per tijdsinterval en vermenigvuldigd met 100. De oranje balken stellen, voor de betrokken periode, het aandeel voor van het meest productieve atelier, waarvan de naam wordt aangegeven.

De Pisidische stad Antiochia lijkt gedurende zes perioden verantwoordelijk te zijn voor de grootste aanmuntingen in de regio, meer bepaald onder de regeringen van keizer Septimius Severus/Caracalla (aandeel van 32% van de totale productie), Elagabalus/Severus Alexander (16%), Gordianus III (54%), Philippus I Arabs (32%, gedeelde plaats met Perge), Trajanus Decius (27%) en Trebonianus Gallus (38%). Het Pamphylicse Perge verdedigt drie maal het grootste aandeel in de muntproductie, namelijk onder keizer Maximinus Thrax (22%), Philippus I Arabs (32%, gedeelde plaats met Antiochia) en keizer Tacitus (100%). Sagalassos in Pisidia kent gedurende twee periodes, onder keizer Ma-

crinus (38%) en onder keizer Claudius II Gothicus (65%) het grootste productievolume, terwijl dit in het Pamphylic Side en Pisidische Cremna één keer het geval is, resp. tijdens de heerschappij van Valerianus/Gallienus (32%) en Aurelianus (53%). In vier gevallen zijn de ateliers met het grootste aandeel verantwoordelijk voor meer dan de helft van de uitgegeven bronsmunten: Antiochia slaat onder Gordianus III 54% van het totale aantal munten, de exemplaren uit Sagalassos vertegenwoordigen ten tijde van Claudius II Gothicus maar liefst 65% van de totale hoeveelheid, onder keizer Aurelianus is 53% van het volume aan stedelijke bronsmunten afkomstig uit Cremna en de munten uitgegeven tijdens de regering van Tacitus zijn voor de volle 100% door Perge geslagen. Op de regering van keizer Gordianus III na, lijkt de concentratie van de lokale muntslag, met grotere uitgaven in een klein aantal centra, zich dus voornamelijk voor te doen in de eindfase van de stedelijke muntproductie.

3.6 Vergelijking tussen het gebied van Pisidia en Pamphylia en de oostelijke provincies van het Romeinse Rijk in de derde eeuw

Deze laatste bespreking wil voor de derde eeuw de vergelijking maken tussen de geobserveerde fenomenen in Pisidia en Pamphylia wat betreft het volume van de lokale muntslag en de actieve muntateliers en de situatie en evoluties binnen het geheel van de Oost-Romeinse provincies. Dit laatste aspect werd aan de hand van bestaande studies reeds uitvoerig besproken in het eerste deel van deze paper, met name onder punt 3.2.2.

Ten eerste is het duidelijk dat in het Romeinse oosten een periode van bloei aanbrak in de muntproductie vanaf de regering van Septimius Severus/Caracalla en dat de muntslag zowel wat betreft geproduceerd volume als aantal actieve muntateliers tot en met de regering van Valerianus/Gallienus een zeer hoog niveau behield i.v.m. de voorgaande eeuwen van het Principaat. Dit blijkt ook in Pisidia en Pamphylia het geval geweest te zijn. Uit punt 3.1.1., 3.2.1. en 3.3.1. blijkt namelijk dat zowel het aantal ateliers, het volume aan stedelijke aanmuntung als het percentage van ateliers met een stijgende productie een grote sprong maakt onder de regering van Septimius Severus/Caracalla en dat deze waarden gedurende de derde eeuw relatief hoog blijven i.v.m. de vorige periode.

Wat het volume van de productie per keizer in de Oost-Romeinse provincies betreft, wordt uitgegaan van de resultaten die A. Johnston met haar onderzoek bereikte, aangezien hier een gelijkaardige methodologie^[10] als in het kader van dit onderzoek werd toegepast (zie *supra*: deel 2 – punt 2.2). Zij concludeerde dat onder keizer Severus Alexander weinig geproduceerd werd, dat de regeringen van Septimius Severus, Maximinus, Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus een eerder gemiddelde score halen en dat de aanmuntung

^[10] Johnston deelde voor de schatting van de hoeveelheid geproduceerde munten ook het aantal getelde catalogusmunten door de duur van de regering, om op die manier een objectiever beeld van de muntproductie te krijgen. Dit gebeurde niet in het onderzoek van Callu 1969 en Leschorn 1981.

onder Gordianus III een piek bereikte. Daarnaast wijst Johnston op het feit dat de muntproductie i.v.m. de voorgaande perioden zonder twijfel zeer sterk tot bloei kwam in de derde eeuw, beginnende met de regering van Septimius Severus. Hoewel tijdens de regering van (Elagabalus/) Severus Alexander een dieptepunt op het vlak van muntproductie bereikt werd, komt deze evolutie over het algemeen niet overeen met de regionale tendensen in Pisidia en Pamphylia. Hier lag de productie namelijk tussen de regering van Gordianus III en Claudius II Gothicus continu hoger dan het gemiddelde volume, met een piek ten tijde van Trajanus Decius. Daarnaast wordt niet enkel de regering van Elagabalus/Severus Alexander, maar ook deze van Aurelianus, Tacitus, en in mindere mate Septimius Severus/Caracalla en Maximinus Thrax gekenmerkt door relatief kleinschalige aanmuntingen.

Net zoals in Pisidia en Pamphylia, met een totaal van 29 actieve productiecentra, vond de piek in aantal aanmuntende steden in het gehele Oost-Romeinse Rijk plaats onder Septimius Severus, toen in totaal 375 ateliers actief waren. De stedelijke muntslag vertoonde vervolgens een continue afname in het aantal productiecentra in het oosten. Dergelijke tendens is in beperkte mate attesteerbaar binnen de regionale context van Pisidia en Pamphylia, mits kortstondige heroplevingen onder Philippus I Arabs en Valerianus/Gallienus.

De uitgevoerde kwantitatieve studies m.b.t. tot de lokale bronsmuntslag in het Romeinse oosten toonden reeds aan dat het aantal muntslaande steden in de derde eeuw afnam terwijl het volume van de lokale bronsaanmuntning steeg. De productie werd m.a.w. geconcentreerd in een beperkt aantal centra die instonden voor de aanmuntning van grotere aantallen. Dergelijke evolutie tekende zich in Pisidia en Pamphylia niet eenduidig af over de gehele lijn, maar ook hier blijkt de stedelijke muntslag zich na verloop van tijd, mogelijk vanaf de regering van Trajanus Decius, in een kleiner aantal steden geconcentreerd te hebben, die echter nog steeds relatief grote volumes aan munten uitgaven (zie *supra*: deel 2 - punt 3.1 en punt 3.4). Op de tijdelijke piek onder Valerianus/Gallienus na, kende het aantal muntateliers vanaf toen een grootschalige terugval, maar bleef het totale volume aan geproduceerde munten relatief groot. Wat ten slotte de geografische spreiding betreft, beperkte de bronsmuntslag zich vanaf de regering van Claudius II Gothicus enkel tot een klein aantal steden in Pisidia en Pamphylia, waar zoals aangetoond in het eigen onderzoek nog steeds een relatief aanzienlijke muntactiviteit plaatsvond.

4. INTERPRETATIE VAN DE RESULTATEN

Dit hoofdstuk heeft niet tot doel om alle afzonderlijke pieken en dalen in de derde-eeuwse muntslag te Pisidia en Pamphylia te verklaren, maar wil eerder een aantal hypothesen die mogelijk aan de basis van de evoluties in productie lagen, testen. Via de studie van enkele goed gedocumenteerde stedelijke situaties zal nagegaan worden of resp. de aanwezigheid van militaire troepen, de organisatie van *agones*, de graad van urbanisatie en de regionale circulatie van bronsgeld een effect op de muntslag had. Ten slotte zal er vanuit deze *case-studies* in de conclusie een synthese m.b.t. de gehele regio van Pisidia en Pam-

phylia naar voren geschoven worden, waar zowel het de evolutie en het einde van de muntslag als het specifieke karakter van de regio zullen besproken worden.

4.1 Het effect van de aanwezigheid van Romeinse militaire troepen

Zoals besproken in het historische kader (zie *supra*: deel 1 – punt 2) viel de regio van Pisidia en Pamphylia in de derde eeuw te beurt aan een steeds sterker wordende militarisatie. De Romeinse troepen gebruikten het gebied, dat door zijn natuurlijke barrière van gebergten in het noorden, oosten en westen vrijwel volledig van invallen van Perzen en Gothen gespaard was gebleven, als uitvalsbasis voor hun troepen of trokken doorheen de regio op hun tocht naar de oostelijke grens. Omwille van het bijna continue karakter van de externe dreigingen, werd de aanwezigheid van militaire eenheden eerder regel dan uitzondering in Pisidia en Pamphylia. In een aantal gevallen kan een stijging in de lokale muntproductie in een bepaalde stad of regio in verband gebracht kan worden met dergelijke aanwezigheid van Romeinse militaire troepen. Een doordocht van het leger zorgde mogelijk voor een snelle ontwikkeling van de lokale economie. De soldaten, die ten gevolge van de verslechtering van de zilvermunt steeds meer *denarii* of *antoniniani* als loon ontvingen, hadden namelijk nood aan bronsgeld om hun dagdagelijkse transacties in de Oost-Romeinse provincies te vervullen. Dit had tot gevolg dat zowel voor de geldwisselaars, die het gemunte edelmetaal van de troepen omwisselden in lokaal bronsgeld, als voor de lokale handelaars, die nood hadden aan wisselgeld voor transacties op de markt, een stijging in de productie van de stedelijke munten noodzakelijk was. Als dusdanig zou een toename in muntproductie symptomatisch kunnen zijn voor de aanwezigheid of doortocht van militaire eenheden die door hun koopkracht voor een opbloei van de lokale monetaire economie zorgden.

4.1.1 *De aanwezigheid van militaire eenheden in het oosten van het Romeinse Rijk ten tijde van de militaire crisis*

De aanwezigheid van Romeinse troepen in het oosten bereikte tijdens de ‘crisis’ van de derde eeuw voornamelijk een hoogtepunt tijdens de Parthische oorlog onder Septimius Severus, de laatste Parthische oorlog onder Caracalla en Macrinus, de Sassanidische oorlog onder Severus Alexander, de *Expeditio Orientalis* onder Gordianus III, de Sassanidische oorlog onder Valerianus I, de expedities tegen de Gothen onder Claudius II Gothicus, de strijd tegen Zenobia onder Aurelianus en tijdens de defensieve acties die keizer Tacitus tegen de Gothen ondernam. Wanneer we deze gegevens vergelijken met de resultaten van het eigen onderzoek om de mogelijke link met de muntproductie voor het gehele gebied van Pisidia en Pamphylia te achterhalen, vallen een aantal zaken op. Ten eerste is er onder de keizers Septimius Severus/Caracalla, Macrinus, Gordianus III en Claudius II Gothicus en Tacitus inderdaad een toename in het aantal geproduceerde munten over de hele regio waarneembaar (zie grafiek 3: grafische voorstelling van het geschatte muntvolume per keizer voor de regio van Pisidia en Pamphylia), die mogelijk in verband kan gebracht worden met de militaire acties van de resp. keizers. Tijdens de regeringen van de keizers (Ela-

gabalus/)Severus Alexander en Aurelianus neemt het totale aantal munten echter af t.o.v. de vorige perioden. Wat de muntslaande steden betreft, steeg het aantal onder Septimius Severus/Caracalla, (Elagabalus/)Severus Alexander en Valerianus/Gallienus maar vindt er echter tijdens de heerschappij van Macrinus, Gordianus III, Claudius II Gothicus, Aurelianus en Tacitus een daling plaats (zie grafiek 2: grafische weergave van het aantal actieve ateliers per keizer voor de regio van Pisidia en Pamphylia). Wel blijkt dat de percentages van het totale aantal muntslaande ateliers met stijgende productie onder de keizers in kwestie steeds boven de 50% ligt, op de regering van Gordianus na (zie grafiek 4: grafische weergave van het aantal ateliers met een stijging in de muntproductie per keizer voor de regio van Pisidia en Pamphylia). Daarnaast blijkt dat ten tijde van Macrinus, Gordianus III, Claudius II Gothicus, Tacitus en in mindere mate Aurelianus steeds een vrij beperkt aantal ateliers een relatief groot volume aan munten slaat (zie grafiek 5: vergelijking van het geschatte aantal geproduceerde munten met het absolute aantal muntateliers per keizer voor de regio van Pisidia en Pamphylia).

Tot hier toe kan men enkel besluiten dat de aanwezigheid van militaire eenheden in de Oost-Romeinse provincies geen ondubbelzinnig effect had op de muntslag in de gehele regio van Pisidia en Pamphylia. Hieruit blijkt dat de doortocht van troepen door een grootschalig gebied, in dit geval het oostelijke deel van het Romeinse Rijk, niet zomaar in elke regio een gunstig effect op de productie van bronsmunten had. Mogelijk houdt dit verband met het feit dat, indien men al mag aannemen dat onder deze keizers troepen in Pisidia en Pamphylia aanwezig waren, ze daarom niet over het gehele gebied verspreid waren. Het is logisch dat ze op hun weg richting de oostelijke grens slechts één of enkele steden in het gebied passeerden en denkkelijk bleef het gunstige effect dat de aanwezigheid van Romeinse militairen had op de lokale muntslag dan ook tot deze centra beperkt. De rest van deze paragraaf zal bijgevolg bestuderen of deze hypothese kan gelden als verklaring voor een duidelijke stijging in de muntproductie van bepaalde stedelijke centra waar eenduidig bewijsmateriaal voor militaire aanwezigheid voorhanden is.

4.1.2 *Antiochia in Pisidia ten tijde van Gordianus III*

Het Pisidische Antiochia werd oorspronkelijk in de derde eeuw v.C. onder de Seleucidische dynastie gesticht. Net als gelijkaardige nederzettingen te Laodicea, Hiërapolis, Apamea, Apollonia en Seleuceia had de stad in de Hellenistische periode voornamelijk een strategische functie als controlepost op de landroute tussen Syria en het westen van *Asia Minor*. Wanneer keizer Augustus in 25 v.C. de *Provincia Galatia* oprichtte werd de stad omgevormd tot de Romeinse *Colonia Caesarea Antiochia*. Uit een passage bij Strabo blijkt dat in de stad veteranen uit twee legioenen, *Legio V Gallica* en *Legio VII*, gevestigd waren, die voornamelijk van het Italische schiereiland afkomstig waren. Als dusdanig bezorgden de nieuwe inwoners de stad zowel een Romeins als een militair karakter. De meest intensieve bouwphase in de kolonie beperkte zich tot de Julio-Claudische periode, wanneer de stad van monumentale gebouwen, zoals een heilig-

dom voor de keizerscultus met tempel en portieken, werd voorzien. Dit staat in contrast tot de situatie in de tweede en de derde eeuw, toen geen nieuwe grote constructies aan het stadsbeeld werden toegevoegd. Vanaf de regering van Septimius Severus nam de stad de titel van *Socia Romanorum* aan, net zoals een groot aantal andere steden in *Asia Minor*. Deze formule, die op de munten werd afgekort tot SR, had tot doel de loyaliteit van Antiochia t.o.v. Rome uit te drukken tijdens de externe militaire dreigingen van de derde eeuw.

Het belang van deze stad werd voornamelijk bepaald door haar strategische ligging, nabij het huidige Yalvaç. Vanaf 6 v.C. deed de stad dienst als de spil van de *Via Sebaste*, die de Romeinse kolonies in Pisidia verbond. Vanuit Antiochia splitste de weg op in twee takken: de westelijke tak liep voorbij Apollonia Mordiaon en Parlais richting Comama, Olbasa en Cremna. De oostelijke tak liep doorheen Neopolis en langsheen de oevers van het meer van Caralis, waar de weg in drie werd gesplitst en resp. naar Isaura Vetus, Side en Iconium liep. Als dusdanig verbond de weg het binnenland van Pisidia met zowel de oostelijk en westelijk gelegen gebieden als met de zuidelijke kust, waardoor de *Via Sebaste* zowel op militair, voor de verplaatsingen van de troepen richting de oostelijke grens en terug, als op handelsvlak, voor het transport van handelswaar en de *annona militaris* richting de haven van Side, een belangrijke rol te vervullen had.

Op het vlak van stedelijke muntslag was Antiochia reeds actief tijdens de Hellenistische periode. De eerste 150 jaar van het Principaat werden gekenmerkt door een schaars en zeer sporadisch patroon van aanmunting dat zich beperkte tot de regering van keizer Augustus, Tiberius, Vespasianus en Titus. Vanaf de regering van Antoninus Pius nam de productie echter toe. Wat de schommelingen in aanmunting tijdens de derde eeuw n.C. betreft, kan worden uitgegaan van de resultaten van het eigen onderzoek, zoals grafisch weergegeven in grafiek 7. Net zoals in de rest van Pisidia en Pamphylia en bij uitbreiding van geheel *Asia Minor* (zie *supra*: deel 2 – punt 3.2 en 3.6) maakte het volume van de bronsaanmunting een grote sprong tijdens de regering van Septimius Severus ($x = 110$) i.v.m. de voorgaande muntslag onder Commodus ($x = 9$). Op de regering van Macrinus ($x = 0$) en Maximinus Thrax ($x = 0$) na, kende de stedelijke muntproductie een belangrijke bloei in de derde eeuw, tot ze tijdens de regering van Claudius II Gothicus werd stopgezet. Voornamelijk de periode vanaf keizer Gordianus III tot en met keizer Trebonianus Gallus brachten enorme hoeveelheden aan munten voort, die ver boven het gemiddelde ($x = 117$) lagen. Vooral de piek ten tijde van Gordianus III is opvallend, aangezien tijdens deze periode geen piek in het aangemunte volume in de gehele regio van Pisidia en Pamphylia werd bereikt (zie *supra*: deel 2 – punt 3.2) en het aantal ateliers met een stijgende productie t.o.v. de voorgaande periode tot de laagste waarde voor de derde eeuw terugvalt (zie *supra*: deel 2 – punt 3.3). Daarenboven concentreerde 54% van het totale aantal geproduceerde munten in Pamphylia en Pisidia onder Gordianus III zich in Antiochia (zie grafiek 6: grafische weergave van de stad met het grootste aandeel in de totale muntproductie per keizer).

De piek onder Gordianus III wordt traditioneel verklaard door de mogelijke aanwezigheid van militaire troepen onder leiding van de keizer zelf in de kolonie. A. Kryzonowska, die een gedetailleerde studie maakte van de stedelijke muntslag in Antiochia vanaf de Hellenistische periode tot de regering van Claudius II Gothicus, gebruikt de iconografie van bepaalde muntreeksen om deze hypothese te staven. Een groot aantal munten die geslagen werden onder Gordianus III verwijzen namelijk naar de persoon van de keizer (zie figuur 1: keerzijde van een bronsmunt uit Antiochia met afbeelding van keizer Gordianus III en de godin Tychè) of naar militaire overwinningen (zie figuur 2: keerzijde van een bronsmunt uit Antiochia met afbeelding van twee *Nikè*'s en twee gevangenen). Voornamelijk de zogenaamde *Adventus*-munten, die de aankomst van de keizer in een stad afbeelden, zijn in dit opzicht zeer belangrijk (zie figuur 3: keerzijde van een bronsmunt uit Antiochia met afbeelding van de keizer te paard). Dergelijke munten tonen de keizer in militaire klederdracht te paard terwijl hij met één hand een groetend gebaar maakt. Deze exemplaren zijn typisch Romeins van aard en werden ook in het officiële atelier te Rome aangemunt wanneer de keizer na een veldtocht naar de hoofdstad terugkeerde. Het feit dat dezelfde iconografie ook in Antiochia in Pisidia voorkwam zou dan ook wijzen op het feit dat de keizer effectief de stad bezocht heeft.

De vermeende militaire aanwezigheid zou in verband te brengen zijn met de veldslag die Gordianus III tussen 242 en 243 tegen de Perzische Sassaniden ondernam. Onder leiding van Shapur I waren zij in 241 de Romeinse grens overgestoken en Syria binnengedrongen, waar ze Antiochia-aan-de-Orontes bedreigden. Hoewel geweten is dat de keizer en zijn troepen op hun tocht naar Syria doorheen Thracia en *Asia Minor* passeerden, is hun precieze route niet gekend. Kryzanowska tracht de gevolgde weg te reconstrueren op basis van het voorkomen van *Adventus*-munten en op basis van stijgingen in de stedelijke muntproductie in bepaalde Klein-Aziatische steden. Door de studie van deze twee kenmerken, besluit ze dat het militaire konvooi langsheen de steden Akkilaion, Nakoleia, Dokimion, Antiochia in Pisidia, Iconium en Tarsos richting Antiochia in Syria moet getrokken zijn. Een alternatieve route liep van Iconium via Lyrbe, Seleukeia en Soloi naar Tarsos, maar Kryzanowska wijst zelf op het feit dat deze weg vanwege haar moeilijk begaanbare karakter, minder voor de hand lag.

Zowel de piek in de productie als de militaire en keizerlijke iconografie van de stedelijke bronsmunten wijzen mogelijk op het feit dat de troepen deze kolonie als stopplaats op hun tocht uitkozen. Volgens Kryzanowska werden de bronsmunten gebruikt om te kunnen voorzien in de grootschalige kosten die het verblijf van militaire eenheden en het keizerlijke hof met zich meebracht. De bezoekers hadden niet enkel nood aan voedsel en infrastructuur, maar daarnaast dienden ook publieke ceremoniën of festivals georganiseerd te worden om het verblijf van de keizer te vieren. Kryzanowska ziet ook de metrologische veranderingen die de munten in Antiochia in deze periode ondergaan als bewijs voor deze hypothese. Tijdens de regering van Gordianus III zullen namelijk grote hoeveelheden *sestertii* aangemunt worden, die vrijwel steeds meer dan 20 g wo-

gen. Dit staat in sterk contrast met de voorgaande en volgende periode, wanneer voornamelijk *asses* of halve *asses* met een gewicht van minder dan 10 g werden aangemunt. Volgens de auteur deden de kleine *asses* eerder dienst als betaalmiddel voor dagdagelijkse transacties op de lokale markt, terwijl de meer waardevolle *sestertii* gebruikt werden om als officieel betaalmiddel voor groot-schalige Romeinse uitgaven te dienen.

Bij deze interpretatie dringen zich echter een aantal bedenkingen op. Ten eerste lijkt het vreemd dat de grootschalige kosten die het leger met zich meebracht door stedelijke bronsmunten betaald zouden worden. Voedsel en huisvesting werden waarschijnlijk gewoon geëist van de lokale inwoners zonder dat zij hier een vergoeding voor kregen, zoals blijkt uit de vele klachten uit de derde eeuw over uitbuiting en afpersing door de troepen. De ceremoniën en feesten die met het verblijf van de keizer gepaard gingen werden daarnaast waarschijnlijk gesponsord door de stedelijke overheid of rijke eliteleden die hiervoor reeds een kapitaal ter beschikking hadden. Het aanmunten van grote *sestertii* kan daarenboven verklaard worden binnen het monetaire kader van de derde eeuw (zie *supra*: deel 1 – punt 2). Mogelijk zorgde de ontwaarding van de *denarii* en de derde-eeuwse prijsstijgingen er namelijk voor dat ook het bronsgeld moest worden aangepast om het in circulatie te kunnen houden. Zoals vermeld, gebeurde dit in Pisidia en Pamphylia in eerste instantie door de uitgifte van grotere denominaties. Dergelijke munten waren aanvankelijk groter dan hun voorgangers om indruk te maken op de gebruikers, zoals in Antiochia onder de regering van Gordianus III, maar werden daarna geslagen op muntplaatjes van kleinere denominaties, in dit geval vanaf de regering van Philippus I Arabs. Indien dit inderdaad als verklaring kan dienen voor de situatie in Antiochia onder Gordianus III, valt op dat de metrologische aanpassingen in de kolonie echter zeer vroeg gebeurden i.v.m. de rest van Pisidia en Pamphylia. Ondanks deze opmerkingen kan de stijging in de muntproductie onder Gordianus III nog steeds in verband gebracht worden met mogelijke militaire en keizerlijke aanwezigheid, in die zin dat de bronsmunten niet als soldij, maar als ruil- en wisselgoed voor het officiële zilvergeld van de soldaten gebruikt werden. Op die manier zorgde het verhoogde volume aan bronsmunten er niet enkel voor dat de lokale markt onder de toenemende koopkracht kon blijven draaien maar bezorgde het eveneens winst aan de stedelijke autoriteiten door de activiteiten van de geldwisselaars, wat in een laat-Hellenistische inscriptie uit Sestos als één van de redenen voor de muntslag werd genoemd. Dit verklaart mogelijk ook de vroege overgang naar grotere denominaties in Antiochia. Door de aanwezigheid van militaire eenheden onder Gordianus III kwam de kolonie reeds vroeg in contact met het sterk ontwaarde officiële zilvergeld en werden zij toen al verplicht hun bronsmunten hieraan aan te passen.

Hoewel het aannemelijk is dat de aanwezigheid van Romeinse militairen, mogelijk onder leiding van de keizer, inderdaad de piek in de muntslag in Antiochia onder keizer Gordianus III verklaart, kan een dergelijke interpretatie niet gelden voor het grote aangemunte volume onder de keizers Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus in de stad. Omwille van de tijdelijke

vrede met de Perzen, die onder Philippus I Arabs in 244 afgekocht was, bleef het relatief rustig in het oosten en ondernamen de keizers geen expedities in die richting. Kryzanowska verklaart de aanzienlijke kwantiteit aan bronsmunten die in deze periode werden geproduceerd als het gevolg van een permanent muntrecht dat door Gordianus III aan Antiochia was verleend. De stedelijke overheid zou dan niet meer verplicht zijn geweest voor elke afzonderlijke uitgifte toestemming van de keizer te vragen en zou daardoor sneller tot grootschalige aanmuntingen overgegaan zijn. Vanwege de grote autonomie van de steden in *Asia Minor*, is het echter weinig waarschijnlijk dat dergelijke toestemming van hogerhand voor elke muntreeks nodig was. Daarnaast muntten andere steden wel reeds grote hoeveelheden aan bronsgeld aan voor keizer Gordianus III, wat erop zou wijzen dat Antiochia uitzonderlijk geen permanent muntrecht had. Omdat er geen enkele aanwijzing is om van dergelijke situatie uit te gaan, zal een andere verklaring voor de grootschalige aanmuntingen onder Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus moeten gezocht worden.

4.1.3 *Cremna ten tijde van keizer Valerianus/Gallienus*

De nederzetting Cremna, gelegen nabij het huidige Çamlık in het dal van de Kestros-rivier, kende reeds in de Hellenistische periode een belangrijke fase van stedelijke welvaart, wat zich o.a. uitte in de aanleg van een Dorische agora en een verdedigingssysteem in de eerste eeuw v.C. Nadat de stad in 25 v.C. als Romeinse kolonie was heringericht, werd ze blijkbaar pas in de tweede eeuw n.C., meer bepaald vanaf de regering van Hadrianus, op monumentale wijze uitgebouwd, met de aanleg van een *forum*, *basilica*, aquaduct, een aantal tempels en een colonnadestraat. In de derde eeuw werden vervolgens een badgebouw en *nymphaeum* aan het stadsbeeld toegevoegd. Nadat Cremna onder keizer Aurelianus nog het privilege voor het organiseren van keizerlijke *agones* had ontvangen (zie *infra*: deel 2 – punt 4.2.3) kwam in 276 ten gevolge van de inname van de stad door de Isauriër Lydios, een abrupt einde aan de welvaart van de kolonie.

Wat de muntslag betreft, muntte Cremna reeds vanaf *ca.* 100 v.C. zilveren drachmen in de Hellenistische traditie aan. Na de omvorming van de stad tot Romeinse kolonie in 15 v.C. viel de muntslag echter volledig stil, tot onder keizer Hadrianus met de productie van lokale bronsmunten van start werd gegaan. Wat de schommelingen in aanmunting tijdens de derde eeuw n.C. betreft, kan uitgegaan worden van de resultaten van het eigen onderzoek, zoals grafisch weergegeven in grafiek 9. Cremna bereikte onder de regering van Trajanus Decius een piek in de muntslag en vertegenwoordigde ten tijde van keizer Aurelianus met 53% het grootste aandeel van de muntproductie in Pisidia en Pamphylia (zie grafiek 6: grafische weergave van de stad met het grootste aandeel in de totale muntproductie per keizer).

Ook in Cremna zijn er vanuit de epigrafie aanwijzingen van militaire aanwezigheid. Zo kan een inscriptie (zie bijlage – inscriptie 2), aangebracht op een mijlpaal, waarschijnlijk in verband gebracht worden met de tocht van Valerianus

naar Antiochia in Syria in 255-256, toen hij tegen de Sassanidische Perzen ten strijde trok. Wanneer we deze aanwezigheid van soldaten in Cremna echter met de muntslag in de desbetreffende periode confronteren, wordt duidelijk dat de doortocht van de troepen hier blijkbaar geen bevorderend effect had op de muntslag (zie grafiek 9: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Cremna). Onder Valerianus/Gallienus dook het aange-munte volume namelijk ver onder het stedelijke gemiddelde. In tegenstelling tot de situatie in Antiochia en Side ten tijde van resp. Gordianus III en Valerianus/Gallienus zorgde de koopkracht van de soldaten in Cremna dus blijkbaar niet voor een verhoogde productie van stedelijke bronsmunten.

4.1.4 Besluit

De studie van de muntproductie in het Pisidische Antiochia tijdens de regering van Gordianus III toont aan dat de aanwezigheid van militairen, die aan de hand van inscripties kan bewezen worden, mogelijk een gunstige invloed op de lokale bronsmuntslag had. Eigen onderzoek wees op een gelijkaardige situatie in de Pamphyliche stad Side tijdens de regeringen van Valerianus/Gallienus. Niet alleen nam de kwantiteit van de productie toe, maar ook de iconografie van de munten verwees duidelijk naar militaire thema's. Het is dan ook ge-grond te stellen dat beide aspecten met elkaar in verband staan: de koopkracht van de doortrekkende soldaten, die door de Romeinse overheid in officieel zil-vergeld uitbetaald werden, maakte een stijgende productie van de bronsmunten noodzakelijk, die als ruil- en wisselgoed op de lokale markt moesten dienen. In die zin bood de militaire aanwezigheid zelfs baat voor de stedelijke overheid, gezien zij via de handelingen van geldwisselaars indirecte belastingen konden heffen. Of de gewone burgers in het territorium van de stad mee van deze voor-delen kon profiteren, valt ten eerste te betwijfelen. De plicht om de troepen te voorzien van voedsel, transport en infrastructuur woog in alle waarschijnlijkheid te zwaar om tegen de commerciële voordelen te kunnen opwegen.

Deze nood aan bronsmunten werd mogelijk nog versterkt door de ontwaarding van het keizerlijke zilvergeld, een fenomeen dat eveneens gebruikt wordt om toenamen in de stedelijke aanmuntingen te verklaren. De continu dalende metaalwaarde van de officiële *denarii* en *antoniniani* zorgden voor prijsstijgingen op de markt en verhoging van de soldatenlonen. In geval van militaire aanwezigheid in één van de Oost-Romeinse steden was de stijgende vraag naar brons-geld recht evenredig met de inflatie en de steeds toenemende hoeveelheden ontwaarde zilvermunten die de lokale markt overspoelden.

Toch toont de situatie in Cremna ten tijde van de regering van Valerianus en Gallienus aan dat een toenemende productie van kleingeld blijkbaar niet noodzakelijk was om de commerciële transacties van de soldaten te vergemakkelijken. Daarnaast blijkt uit de pieken die zowel Antiochia als Cremna bereiken gedurende perioden zonder attestaties van militaire aanwezigheid, resp. tussen de regering van Philippus I Arabs en Trebonianus Gallus en onder de heerschappij van Aurelianus, dat de aan- of afwezigheid van troepen niet als enige mogelijke verklaring voor een stijging dan wel daling in de muntproductie naar

voren geschoven kan worden. Ten slotte moet men steeds in het achterhoofd houden dat de doortocht of het verblijf van troepen in een stad mogelijk veel talrijker voorkwam als blijkt uit het huidige bewijsmateriaal. Denkelijk werd niet elk geval van militaire aanwezigheid in de vorm van een inscriptie of ander medium geattesteerd en daarnaast staat het vast dat zeer veel aanwijzingen verloren zijn gegaan of ons (nog) niet bereikt hebben. Kort samengevat kan de evolutie van de muntslag in goed gedocumenteerde situaties inderdaad worden verklaard door de aanwezigheid van troepen in de stad in kwestie te veronderstellen, maar de relatie tussen beide aspecten is echter niet onvoorwaardelijk. Het is dan ook van belang een aantal bijkomstige hypothesen te testen om tot een meer volledige conclusie i.v.m. de muntslag in Pisidia en Pamphylia te kunnen komen.

4.2 Het effect van de toename van het aantal *agones*

Agones of festivals met atletische en artistieke competities, georganiseerd binnen een religieuze sfeer, hebben steeds een centrale rol in de Griekse cultuur gespeeld. Reeds sinds de Archaïsche periode organiseerden stedelijke functionarissen festiviteiten ter ere van hun goden met processies, offers, banketten en wedstrijden. Tot de meest bekende behoorden de panhelleense festivals van Olympia, Delphi, Isthmia en Nemea. Ook onder Romeïns gezag bleven de agonistische festivals een typisch kenmerk van het stedelijke leven in het voormalige Griekse oosten en wonnen ze steeds meer aan populariteit. Niet alleen werden de bestaande festiviteiten in ere gehouden, maar ook werden steeds meer *agones* aan het programma toegevoegd. De stedelijke overheid spendeerde grote sommen geld aan faciliteiten als *stadia*, *gymnasia* en theaters en er werden speciale functionarissen ter financiering, organisatie en controle van de festivals aangesteld. Als dusdanig groeiden dergelijke *agones* uit tot een belangrijk element van competitie tussen de verschillende stedelijke centra in de Oost-Romeïns provincies, die alles in het werk stelden om de meest prestigieuze competities te organiseren.

De *agones* in de Oost-Romeïns provincies kunnen onderverdeeld worden in twee groepen: de *ἱεροὶ καὶ στεφανίται ἀγῶνες* of *agones hieroi*, meer prestigieuze, sacrale kransspelen enerzijds en de kleinschalige *themides* anderzijds. De *hieroi* werden meestal om de twee of vier jaar georganiseerd, overeenkomstig de traditionele cycli van de Olympische, Pythische, Nemeïsche en Istmi-sche spelen. De te winnen prijzen bestonden uit een prijnskroon en het recht op een triomftocht in de thuisstad van de atleet, waar zij overigens met allerlei privileges en standbeelden vereerd werden. De organisatie van kransspelen vereiste keizerlijke toestemming, waardoor dergelijke festivals ook bijna steeds een keizerlijke naam droegen (zie *infra*). Dit recht op de organisatie werd nagenoeg uitsluitend verleend aan steden die de titel van *neokoros* of verantwoordelijke voor de imperiale cultus droegen en was als dusdanig aan de aanwezigheid van een officiële tempel voor de keizerscultus verbonden. De *hieroi* werden georganiseerd op regionale of provinciale schaal en konden dan ook steeds op deelnemers en bezoekers uit de ruime omgeving rekenen. De kleinschalige *themides*

des hadden daarentegen een lokaal karakter en werden één-, twee-, of vierjaarlijks gevierd. Ze droegen meestal de naam van de rijke burgers die instonden voor de sponsoring en organisatie van de festiviteiten en de winnaars werden beloond met prijzengeld in plaats van met een krans of kroon.

De thematiek van de *agones* getuigde van een zekere dualiteit, in die zin dat ze zowel met de keizerlijke familie en de loyaliteit aan de Romeinse staat, als met het stedelijke patriotisme in verband stond. Vaak lag een Romeinse gebeurtenis aan de basis van het vieren of oprichten van een festival, zoals de aanstelling van een nieuwe keizer of een zege van het Romeinse leger. Daarnaast werden ook jaarlijkse vieringen met offers en competities ter ere van de keizerlijke familie georganiseerd, die ofwel de naam van de regerende heerser droegen, zoals de *Kommodia* of *Gordiana*, ofwel een meer algemene benaming kregen, zoals de *Sebasteia*, *Augousteia* of *Kaisareia*. Tijdens deze festiviteiten was de keizerlijke familie in tal van aspecten aanwezig, gaande van de inscripties en gebeden die aan hen werden opgedragen tot de standbeelden die werden rondgedragen in de processies. Hoewel de link met Rome dus zeer prominent was vertegenwoordigd, bleven de festivals in eerste instantie stedelijke gebeurtenissen die sterk verbonden waren met het sociale en religieuze leven binnen de *polis*. Op reguliere basis werden spelen georganiseerd voor de lokale stadsgod, die al dan niet met de heersende keizer geassimileerd werd. Ongeacht hun keizerlijke of lokale thematiek waren de *agones* daarenboven de manier bij uitstek om de stedelijke trots en het patriotisme kracht bij te zetten en werden zij ten volle ingezet in de interstedelijke competitie. Niet alleen kon de lokale elite door de sponsoring en organisatie van deze spelen hun sociale superioriteit binnen de stedelijke context uitdrukken, daarenboven bevestigde het prestigieuze karakter van dergelijke aangelegenheden de plaats van de *poleis* binnen de regio of provincie. Als dusdanig kan men besluiten dat de agonistische festivals in de Oost-Romeinse provincies zowel de behoefte van de lokale elite als van de centrale autoriteiten te Rome vervulden.

Bewijsmateriaal voor het plaatsvinden van dergelijke *agones* bestaat zowel uit literaire, iconografische, epigrafische en numismatische bronnen. Zo wordt o.a. bij de auteurs Dio Chrysostomos, Lucianus en Philostratus naar de aard van de festivals in het Griekse oosten verwezen en tonen afbeeldingen in de literatuur en beeldhouwkunst geïdealiseerde beeltenissen van atleten. Inscripties zijn op hun beurt afkomstig van standbeeldbasissen of grafmonumenten van deelnemers en sponsors. Wat de muntslag betreft komen voorstellingen voor van de naam van het festival, omgeven door een krans, naast erekronen, palmtakken, atleten en goden die verband houden met de religieuze aspecten van de *agones*. Daarnaast werd nu en dan de heersende keizer afgebeeld, al dan niet in combinatie met de stadsgod of -godin. Als dusdanig werd de dubbele boodschap die de *agones* kenmerkte, met name de loyaliteit aan de keizer enerzijds en de stedelijke trots anderzijds, ook weerspiegeld in de iconografie van de stedelijke bronsmunten.

4.2.1 Algemene opbloei van de *agones* in de derde eeuw

Vanaf de Severische periode (193-235 n.C.) nam het aantal *agones* in de Oost-Romeinse provincie exponentieel toe. Epigrafische bronnen wijzen op een overvloed aan spelen tijdens de gehele derde eeuw, met pieken onder de regering van keizer Septimius Severus/Caracalla, Gordianus III en Valerianus/Gallienus. Voornamelijk het aantal prestigieuze *hieroi* groeide zeer snel aan en ze werden door de elite gebruikt als middel voor zelfrepresentatie in hun eigen stad, ter vervanging van de sponsoring van publieke gebouwen in de vorige eeuwen van het Principaat. Het vieren van dergelijk kransspelen was in de derde eeuw zeer nauw verbonden met de campagnes die de Romeinse keizers tegen de Parthen en de Sassaniden ondernamen. Aangezien het de keizer zelf was die de steden de toestemming gaf tot het organiseren van *hieroi* en daarvoor mee de positie van de *polis* in kwestie t.o.v. zijn buursteden bepaalde, kon hij door het verlenen van dit privilege trachten de sympathie van strategisch gelegen centra te winnen. Met andere woorden kon de keizer steden die hem tijdens de militaire campagnes hun loyaliteit en hulp aanboden belonen door het toekennen van een specifieke *agon*, waardoor de centra hun positie als belangrijke stad binnen de provincie konden behouden en benadrukken. Deze strategie wordt eveneens weerspiegeld in de geografische verspreiding van de *agones*, aangezien de meeste nieuwe festivals opgericht werden langs de grote militaire routes die door de Balkan en *Asia Minor* richting het oostfront liepen.

Ook in het gebied van Pisidia en Pamphylia, dat eveneens een belangrijke rol speelde in de derde-eeuwse militaire campagnes (zie *supra*: deel 1 – punt 2), nam de organisatie van festivals gestaag toe. Naast de kleinschalige *themides*, die o.a. in Perge tijdens de regering van Gallienus gevierd werden, vonden in Pamphylia eveneens *hieroi* plaats. Zo werden vanaf de regering van Gordianus III tot onder Valerianus de zogenaamde *Asyleia Pythia* georganiseerd in Side en werd Perge tijdens het bewind Tacitus de toestemming gegeven voor de oprichting van de *Takiteios Metropolitios*. Wat Pisidia betreft werden voornamelijk lokale *themides* georganiseerd. Epigrafisch en/of numismatisch bewijsmateriaal voor de organisatie van dergelijke kleinere festiviteiten is afkomstig uit steden als Panemoteichos, Ariassos, Palaeopolis en Selge, en strekt zich uit van het begin van de derde eeuw tot laat in de jaren 260. Slechts één Pisidische stad kreeg kennelijk het voorrecht tot het organiseren van een *agon hieros*, met name de kolonie Cremna onder keizer Aurelianus.

De rijkelijke bronsmuntslag in de derde eeuw in *Asia Minor* wordt vaak in verband gebracht met deze explosieve toename van het aantal *agones*. Meestal worden de stedelijke bronmunten geïnterpreteerd als een middel om de spelen aan te kondigen of te herinneren. De stedelijke autoriteit zorgde als dusdanig niet enkel voor publiciteit voor de *agones*, maar drukten in de iconografie daarenboven hun stedelijk patriotisme en/of loyaliteit aan de keizer uit. Hoewel de munten mogelijk ook dit effect op hun gebruikers konden hebben, moeten een aantal kanttekeningen bij deze gedachtegang geplaatst worden. Ten eerste hadden stedelijk bronsmunten slechts een beperkte circulatieradius en konden ze

dus geen deelnemers of bezoekers uit verafgelegen steden bereiken. Centra die zich niet in de onmiddellijke nabijheid van de organiserende *poleis* bevonden, moesten dus op een andere manier van het festival op de hoogte gebracht worden. Ten tweede moet men rekening houden met de enorme economische voordelen die de organisatie van dergelijke grootschalige *agones* met zich meebracht voor de stad in kwestie, zoals o.a. blijkt uit volgend citaat bij Dio Chrysostomos: “Where the greatest crowd is assembled, there also the most money will flow together.”

Door de enorme aantallen deelnemers en bezoekers dat dergelijke festivals aantrokken uit een wijde omgeving, speelden zij een belangrijke rol op het vlak van de handel. De financiële en logistieke moeilijkheden die transport over land in de Oudheid met zich meebracht, zorgden er namelijk voor dat klanten eerder over een lange afstand reisden om bepaalde goederen te kopen dan dat de producten zelf in bulk naar de potentiële klanten getransporteerd werden, alleszins wat betreft dagdagelijkse transacties op kleine schaal. Het plaatsvinden van een *agon* gaf de lokale boeren en handelaars dan ook de mogelijkheid om hun producten aan de bezoekers te verkopen. Net zoals het geval was bij de aanwezigheid van militaire troepen, moest de stedelijke autoriteit ook in dit geval in voldoende bronsgeld voorzien, dat als wisselgeld op de lokale markt functioneerde. De verantwoordelijke functionaris in kwestie kon er dan voor kiezen om deze munten, die uit noodzakelijkheid voor het draaien van de lokale markt geproduceerd moesten worden, te voorzien van een agonistische iconografie en/of legende. Het is de bedoeling deze hypothese in het resterende gedeelte van deze paragraaf aan de hand van een aantal specifieke voorbeelden te testen, om daarna in het besluit na te gaan of deze verklaring ook voor de evolutie van de bronsmuntslag in Pisidia en Pamphylia kan gelden. Achtereenvolgens zal de situatie te Side onder keizer Gordianus III en onder Valerianus/Gallienus en te Cremna onder keizer Aurelianus bestudeerd worden.

4.2.2 Side ten tijde van keizer Gordianus III en keizer Valerianus/Gallienus

Zoals blijkt uit epigrafische, archeologische en numismatische bronnen, verleende Gordianus III de toestemming tot het organiseren van een *agon hieros*, meer bepaald de *Pythia*, aan de Pamphyliche havenstad Side. Zo verwijst een inscriptie naar een zekere Aurelianus Obrimianus Conon, die tijdens de eerste *Pythia*, te dateren tussen 238 en 244, de functie van *agonothetes* of organisator en sponsor van het festival op zich nam, en daarenboven 5.000 *denarii* schonk voor de oprichting van een nieuw *nymphaeum*. Ook de iconografie van deze pronkfontein getuigt van een agonistische thematiek: de vier dekplaten van het monument werden namelijk allen gedecoreerd met afbeeldingen van palmtakken, granaatappels en prijskronen, aangevuld met de formules OIKOYMENIKOC en IEPOΣ (zie figuur 4: twee dekplaten van het *nymphaeum*). Aangezien in Side voor het eerst een *agon hieros* onder keizer Gordianus III georganiseerd werd, vormt zijn regering een *terminus post quem* voor de oprichting van het *nymphaeum*. Wat het numismatische bewijsmateriaal betreft, verscheen vanaf de regering van Gordianus III de inscriptie ΔΩPEA op een groot aantal munten,

die verwijst naar de keizerlijke toestemming voor het organiseren van een welbepaalde *agon hieros*. De inscripties $\text{ICOPY}\Theta\text{IOC}$, IEPOC en $\text{OIKOY}\text{MENIKOC}$ houden eveneens verband met de viering van de *Pythia*. Daarnaast getuigt ook de iconografie van meer dan de helft van de bronsmunten die onder Gordianus III werden geslagen van een duidelijk agonistische thematiek, via afbeeldingen van tafels met prijskronen en palmtakken (zie figuur 5: keerzijde van een bronsmunt uit Side met afbeelding van een prijskroon). Ook in latere perioden, meer bepaald tijdens de regering van Philippus I Arabs, Trajanus Decius, Trebonianus Gallus en Valerianus/Gallienus werden de *Pythia* te Side nog een aantal keer georganiseerd.

Het privilege van het toekennen van een *agon hieros* aan Side heeft uiteraard te maken met het strategische belang van de havenstad tijdens de regering van Gordianus III. Tijdens de veldtochten die de keizer tegen de Perzische Sassaniden ondernam, werden de troepen aan de oostgrens door de *annona militaris* bevoorrad, die vanuit Side richting Syria verscheept werd. Om de blijvende steun en hulp van de stad te garanderen, gaf Gordianus III de toestemming tot het organiseren van prestigieuze *Pythia*, waardoor Side zijn positie als belangrijkste stad van Pamphylia kon bevestigen t.o.v. zijn buurcentra, met Perge als belangrijkste concurrent (zie *infra*: deel 2 – punt 4.2.4) Dit verklaart mogelijk de aanzienlijke bronsaanmuntung te Side onder Gordianus III (zie grafiek 8: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Side), in die zin dat de aanwezigheid van grote aantallen bezoekers en deelnemers een grotere voorraad aan kleingeld op de lokale markt noodzakelijk maakte. Het blijft echter wel de vraag waarom het volume van de muntslag in de daaropvolgende regeringen van keizer Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus echter opnieuw onder het gemiddelde dook (zie grafiek 8: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Side), terwijl gelijkaardige *hieroi* ook onder deze heersers georganiseerd werden.

Tijdens de regering van Valerianus/Gallienus werden naast deze *Pythia* ook de zogenaamde *Agon Mystikos* heringericht, die reeds onder keizer Hadrianus aan de stad geschonken was, en werden *Olympia* gevierd. Naast de namen van de festivals getuigt ook de munticonografie, bijvoorbeeld via afbeeldingen van tafels met prijskronen en palmtakken, van de organisatie van deze *agones* (zie figuur 6: keerzijde van een bronsmunt uit Side met afbeelding van een prijskroon).

Ook hier kan de inrichting van dergelijke festiviteiten verklaard worden door de belangrijke rol die Side speelde in de logistieke organisatie van de rijksverdediging tijdens de Perzische en Gotische invallen onder keizer Valerianus/Gallienus. Naast het feit dat de haven nog steeds instond voor de bevoorrading van de troepen aan het oostelijke front, werd de stad nu hoogstwaarschijnlijk ook gebruikt voor het tijdelijke verblijf van militaire eenheden, die via Pamphylia richting Syria trokken (zie *supra*: deel 2 – punt 4.1.3). Om de loyaliteit van de stad t.o.v. de Romeinse staat in dergelijke cruciale oorlogsfase niet in gevaar te brengen, trachtte keizer Valerianus de sympathie van de stedelingen te win-

nen door hen een tweede *agon hieros* toe te kennen. Het feit dat tijdens de regering van Valerianus/Gallienus zowel de *Pythia*, *Olympia* als de *Agon Mystikos* plaatsvonden, verklaart dan ook mogelijk de enorme piek in de muntslag die Side op dat moment bereikt en die maar liefst 32% van het totale aangemunte volume in Pisidia en Pamphylia uitmaakte (zie grafiek 6: grafische weergave van de stad met het grootste aandeel in de totale muntproductie per keizer). De stad werd namelijk door het plaatsvinden van drie grootschalige festivals mogelijk tweemaal verplicht tot een verhoging van de productie van kleingeld, om aan de toegenomen koopkracht op de lokale markt tijdens dergelijke feestelijkheden te kunnen beantwoorden.

4.2.3 *Cremna ten tijde van keizer Aurelianus*

Hoewel de lokale muntslag in *Asia Minor* tijdens de regering van keizer Aurelianus reeds stilaan ten einde liep, kende de kolonie Cremna op dat moment nog een grootschalige piek in zijn productie, waarvan het volume maar liefst 53% van het totale aantal geslagen bronsmunten in Pisidia en Pamphylia besloeg (zie grafiek 6: grafische weergave van de stad met het grootste aandeel in de totale muntproductie per keizer en grafiek 9: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Cremna). Opmerkelijk is dat een groot aantal van deze muntreksen op hun keerzijde afbeeldingen en legenden dragen die duidelijk verwijzen naar de organisatie van een *agon hieros*. Zo komen voorstellingen van prijskronen en palmtakken voor, twee motieven die tot de basisiconografie van festivals behoorden (zie figuur 7: keerzijde van een bronsmunt uit Cremna met afbeelding van een prijskroon en de formule “DONATIO”). Wat de inscripties betreft, vermelden een aantal munten de formule “IEROS”, wat duidelijk naar de organisatie van een prestigieuze *agon hieros* verwijst. Daarnaast wordt via het begrip “DONATIO” veelvuldig de keizerlijke toestemming voor de festiviteiten benadrukt. Op basis van de munticonografie kan men besluiten dat keizer Aurelianus de beslissing nam om Cremna toe te staan een nieuw festival te organiseren of om een bestaand festival tot de graad van *hieros* te promoten.

Het feit dat Aurelianus Cremna als eerste en enige Pisidische stad het privilege van een *agon hieros* verleende, impliceert dat de kolonie een belangrijke plaats innam binnen de Oost-Romeinse strategieën van de keizer. Hoogstwaarschijnlijk moet de verklaring gezocht worden bij de campagne die de heerser tegen het onafhankelijke koninkrijk van Zenobia ondernam. Tijdens de Gothicse oorlogen van Claudius II Gothicus had Odoneath, de leider van de Syrische stad Palmyra, van de gelegenheid gebruik gemaakt om de onafhankelijk van het centrum uit te roepen. Na zijn dood nam zijn vrouw Zenobia de macht over en breidde het rijk uit richting Egypte en *Asia Minor*, waar de regio's van Cappadocia, Galatia en Bithynia werden ingenomen. Wanneer keizer Aurelianus in 270-272 tegen het koninkrijk Palmyra ten strijde trok, met als doel de verloren gebieden opnieuw onder Romeins gezag te plaatsen, had Cremna mogelijk een belangrijke logistieke rol in deze campagne te vervullen. De militaire troepen werden denkkelijk vanuit Pamphylia via de gebergten in Pisidia richting de stad

Iconium geleid, om van daaruit de regio van Syria binnen te dringen. De hoofdroute die van Byzantium tot Antiochia in Syria liep kon niet gebruikt worden, aangezien de belangrijke tussenstop te Ancyra tot het Palmyrische grondgebied behoorden. Mogelijk doorkruisten de soldaten op hun tocht het territorium van de kolonie Cremna en werd aan de lokale burgers verplicht om hen van voedsel en infrastructuur te voorzien. Om conflicten te vermijden en de lokale bevolking te sussen kende keizer Aurelianus de stad het recht op de organisatie van een *agon hieros* toe, waardoor het aanzien van de stad in de regio gestaag toenam. De viering van dergelijk prestigieus festival, daarenboven het enige dat binnen het gebied van Pisidia ooit de status van *hieros* bereikte, bracht grote aantallen bezoekers en deelnemers met zich mee, die de koopkracht op de lokale markt deden toenemen. Omdat daardoor de vraag van handelaars naar wisselgeld steeg, dreven de stedelijke autoriteiten de muntproductie op, wat de piek in de muntslag onder keizer Aurelianus te Cremna verklaart.

4.2.4 Besluit

Voorgaande studie van resp. de situatie te Side onder keizer Gordianus III en onder Valerianus/Gallienus en te Cremna onder keizer Aurelianus, toont aan dat ook voor de regio van Pisidia en Pamphylia de organisatie van festivals, in het bijzonder *agones hieroi*, en de toename in de bronsmuntslag hand in hand gingen in de derde eeuw. Uit het bronnenmateriaal blijkt dat de organisatie van prestigieuze spelen in deze steden inderdaad een grotere vraag naar kleingeld op de lokale markt veroorzaakte, door de toename van het aantal kopers tijdens dergelijke gelegenheden, in het bijzonder toeschouwers en deelnemers.

Daarnaast werd duidelijk dat de organisatie van *agones* het strategische en logistieke belang van een bepaalde stad of gebied onder de heersers in kwestie reflecteerde. Zo was Side van enorm belang voor de bevoorrading van de troepen in het oosten tijdens de campagne die Gordianus III en tegen de Sassanidische Perzen ondernam en is voor deze regeerperiode de aanwezigheid van een detachement van de *cohors I Flavia Numidarum* in de stad geattesteerd. Wanneer Side vervolgens ten tijde van Valerianus/Gallienus een tweede *agon hieros* werd toegekend, deed de stad hoogstwaarschijnlijk dienst als soort transitzone voor de troepen die via de regio van Pamphylia richting het front te Syria trokken. Een gelijkaardige situatie deed zich voor te Cremna tijdens de regering van Aurelianus, die de kolonie mogelijk als bevoorradingspunt tijdens zijn tochten richting het koninkrijk Palmyra gebruikte. Perioden van veronderstelde militaire aanwezigheid blijken dus zeer vaak samen te vallen met de organisatie van grootschalige festivals, die door de Romeinse overheid aan de steden in kwestie werden toegekend en als middel dienden om de loyaliteit van de lokale bewoners te winnen. Omwille van het aanzien dat dergelijke *agones* verschaften, grepen de stedelijke centra deze kansen met beide handen. Naast de organisatie zelf, trachtten zij daarenboven in het kader van de interstedelijke competitie via epigrafische en numismatische middelen de herinnering aan de *agones* en de keizerlijke privileges levendig te houden.

Het feit dat kortstondige of permanente militaire aanwezigheid en de organisatie van festivals kennelijk met elkaar in verband stonden, heeft echter eveneens implicaties voor de interpretatie van de evolutie in de stedelijke bronsaantuning. Het is immers mogelijk dat beide gebeurtenissen gelijktijdig plaatsvonden. Misschien werden de *agones hieroi* gevierd op het moment dat de troepen, al dan niet in het gezelschap van het keizerlijke hof, de stedelijke centra bezochten en traden de soldaten zelf als deelnemers en toeschouwers op. Hun aantallen werden daarnaast aangevuld met bezoekers uit het omliggende gebied en samen zorgden zij voor een enorme toename van het aantal kopers op de lokale markt. Daarnaast is het mogelijk dat de *agones* zeer kort voor of na het bezoek van de militaire troepen doorgingen, afhankelijk van wanneer de keizer het recht tot organisatie verleende. Dit impliceert dat de lokale markt binnen een beperkt tijdsinterval maar liefst twee maal met een grootschalige toename van de koopkracht geconfronteerd werd. Op die manier is het niet of de militaire aanwezigheid of de organisatie van spelen die de opbloei van de lokale economie en daaruit volgende toename in de lokale bronsmuntslag te Side onder Gordianus III en Valerianus/Gallienus en te Cremna onder Aurelianus verklaart, maar is het de combinatie van deze aspecten die als hypothese naar voren geschoven moet worden.

4.3 De graad van urbanisatie

C. Katsari schrijft de evolutie en de schaal van de lokale bronsmuntslag toe aan de graad van urbanisatie van de producerende stad in kwestie. Beter ontwikkelde stedelijke centra werden door een *dito* lokale markt gekenmerkt en dienden dan ook een grotere voorraad aan kleingeld te produceren om het economische leven draaiende te houden.

Wanneer men de onderzoeksresultaten confronteert met deze hypothese, lijkt ze over het algemeen inderdaad te kunnen gelden voor de derde-eeuwse bronsmuntslag in de regio van Pisidia en Pamphylia. Wat betreft het aantal geproduceerde munten, blijkt ten eerste dat het volume in grote steden als Side, Perge en Sagalassos^[11] veel hoger te liggen dan in kleine centra als Colbasa, Palaeopolis en Magydos^[12] (zie grafiek 8, 10, 11, 12, 13, 14: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de resp. steden). Daarnaast ligt logischerwijs het aantal muntateliers veel hoger in het sterk geurbaniseerde Pisidia, waar voor de derde eeuw een totaal van 29 centra actief is, dan in het minder verstedelijkte gebied van Pamphylia, waar hoogstens 6 centra munt sloegen (zie grafiek 15: grafische weergave van de vergelijking van het aantal actieve muntateliers per keizer tussen Pisidia en Pamphylia). Een meer gedetailleerde studie van de resultaten toont echter dat ook deze hypothese onmogelijk als volledige verklaring kan gelden. Hoewel Sagalassos, dat tijdens het Romeinse Principaat

[11] De geschatte waarde van het gemiddelde aantal geproduceerde munten in de derde eeuw bedraagt voor Side 41,88, voor Perge 80,30 en voor Sagalassos 71,13.

[12] De geschatte waarde van het gemiddelde aantal geproduceerde munten in de derde eeuw bedraagt voor Magydos 5,35, voor Colbasa 1,09 en voor Palaeopolis 0,23.

één van de belangrijkste centra binnen Pisidia was, inderdaad een hoge gemiddelde muntproductie vertoonde, beschouwd over de gehele derde eeuw, is het duidelijk dat deze waarde voornamelijk veroorzaakt wordt door twee pieken in de aanmuntning, met name ten tijde van keizer Macrinus en keizer Claudius II Gothicus (zie grafiek 11: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Sagalassos). Ondanks het sterk geurbaniseerde karakter van de stad, was de muntslag tijdens het grootste gedeelte van de derde eeuw echter zeer gering. Andere belangrijke steden zoals het Pamphylicse Phaselis gingen daarenboven op geen enkel moment in de derde eeuw over tot bronsaanmuntning over. Het omgekeerde fenomeen is zichtbaar in de kleinere centra te Prostanna en Seleuceia, die ondanks hun beperkte belang toch een aanzienlijke piek in hun muntproductie bereiken tijdens de regering van keizer Claudius II Gothicus (zie grafiek 16 en 17: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor resp. de steden Prostanna en Seleuceia).

Voorgaande alinea maakt duidelijk dat ook de graad van urbanisatie van een bepaalde stad niet in een rechtstreeks verband stond met de aanmuntingspolitiek: terwijl een aantal kleinere centra in bepaalde perioden aanzienlijke muntvolumes produceerden, leken enkele belangrijke steden eerder op geringe schaal munt te slaan of zelfs volledig van productie af te zien. Een verklaring hiervoor kan deels gezocht worden in beide hypothesen die reeds uitvoerig besproken werden. Waarschijnlijk bepaalde was voornamelijk het belang van een stad binnen de keizerlijke politiek en militaire campagnes of er al dan niet bronsmunten dienden geproduceerd te worden om de lokale markt draaiende te houden. Eerder de aanwezigheid van troepen en/of de organisatie van *agones*, die dergelijke strategische plaatsen kenmerkten, dan de graad van verstedelijking van de centra in kwestie zullen een effect op de lokale muntproductie hebben gehad. Toch bleek dat ook deze fenomenen de pieken en dalen in de bronsmuntslag niet volledig kunnen verklaren. Het is dan ook van belang een vierde hypothese aan deze interpretaties toe te voegen, met name het bestaan van mogelijke externe voorraden aan kleingeld, om in de conclusie tot een synthetische verklaring te kunnen komen.

4.4 Mogelijke externe voorraden aan kleingeld

Deze paragraaf wenst een eigen hypothese toe te voegen om de evoluties in de derde-eeuwse stedelijke bronsmuntslag in Pisidia en Pamphylia te verklaren. Tot hier toe werden voornamelijk nagegaan of een aantal bestaande verklaringen, zijnde de militaire aanwezigheid, de organisatie van *agones* en de graad van urbanisatie, ook in de regio van Pisidia en Pamphylia kunnen worden gebruikt om de toename in de muntproductie te verklaren. Hoewel elk van deze interpretaties inderdaad op een aantal specifieke situaties van toepassing leek, kon geen van allen gebruikt worden om de evoluties in de muntslag eenduidig en volledig te verklaren. Zo kende Cremna slechts een zeer beperkte muntproductie onder de regering van Valerianus/Gallienus, terwijl net voor deze periode met zekerheid militaire aanwezigheid in het territorium van de stad is geattesteerd. Een gelijkaardig fenomeen vond plaats in het Pamphylicse Side. Zoals

blijkt uit numismatische en epigrafische bronnen werden zowel tijdens de regering van Philippus I Arabs, Trajanus Decius als Trebonianus Gallus prestigieuze festivals georganiseerd in de havenstad, maar dit resulteerde echter niet in een piek of stijging in de bronsaanmunting. Hoe kan men verklaren dat de stijgende noodzaak aan kleingeld op de lokale markt, die ongetwijfeld voortkwam uit toename van het aantal kopers dat de aanwezigheid van troepen en/of de organisatie van *agones* met zich meebracht, de stedelijke autoriteiten in deze context zichtbaar niet verplichtte tot een opdriving van het volume aan bronsmunten?

4.4.1 *Het belang van regionale muntcirculatie*

Vroegere studies die de circulatie van de bronsmunten als onderwerp hadden, leidden reeds in het verleden tot twee zeer belangrijke inzichten. Enerzijds bleken de stedelijke munten over de stadsgrenzen heen aanvaard te worden en als dusdanig binnen een regionale radius te circuleren. Anderzijds verduidelijkte de studie van muntschatten dat de circulatieduur van een bepaalde muntreeks niet tot de regering van uitgifte beperkt was. De combinatie van beide aspecten zou kunnen verklaren waarom steden niet altijd het initiatief tot eigen aanmunting namen. Wanneer men bijvoorbeeld de derde-eeuwse evolutie van de muntproductie te Cremna in detail bekijkt (zie grafiek 9: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Cremna), ziet men dat de terugval in de muntslag tijdens de regering van Valerianus/Gallienus werd voorafgegaan door een zeer actieve productiefase onder keizer Trajanus Decius en Trebonianus Gallus. Mogelijk had de stad dan ook nog voldoende voorraad aan kleingeld uit vorige perioden op het moment dat militaire troepen van Valerianus/Gallienus de stad bezochten. Wat de situatie in Side onder resp. Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus betreft (zie grafiek 8: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Side), werd de stijgende vraag naar kleingeld tijdens het vieren van de *agones* mogelijk opgevangen door voorhanden zijnde munten uit de ruimere regio te gebruiken. Wanneer men immers de algemene evolutie van de muntproductie in Pisidia en Pamphylia bekijkt, blijkt dat er tijdens de heerschappij van de drie keizers in kwestie inderdaad meer dan gemiddeld werd aangemunt. Mogelijk maakte Side dan ook gebruik van de bronsmunten van de naburige steden Perge, Attaleia en Aspendos (zie grafiek 10, 18 en 19: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de resp. steden), die resp. ten tijde van Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus een piek in de stedelijke muntslag bereikten.

Kan dergelijke hypothese echter de stedelijke context overschrijden en ook gebruikt worden om regionale tendensen in de muntproductie te verklaren? Ook hier kunnen twee voorbeelden de voorgestelde interpretatie onderbouwen. Een eerste illustratie vergelijkt de muntproductie ten tijde van keizer Elagabalus/Severus Alexander voor resp. de regio van Pisidia en Pamphylia (zie grafiek 20 en 21: grafische voorstelling van het geschatte muntvolume per keizer voor resp. Pisidia en Pamphylia, en grafiek 22 en 23: grafische voorstelling van het aantal ateliers met een stijging in de muntproductie per keizer voor resp. Pisidia en

Pamphylia). Terwijl in Pisidia het aantal ateliers met een stijging in de productie enorm toeneemt t.o.v. de voorgaande regering van Macrinus, is in Pamphylia exact het omgekeerde waar. Dit valt te verklaren door het feit dat daar onder keizer Macrinus alle zes gekende ateliers munten sloegen, terwijl de productie in Pisidia tijdens deze periode tot de stad Sagalassos beperkt bleef, waar echter wel een aanzienlijk volume aan kleingeld aangemunt werd. Mogelijk gebruikte de andere Pisidische steden tijdens deze korte periode, keizer Macrinus regeerde immers maar 14 maanden, eveneens de bronsmunten uit Sagalassos en waren ze pas tijdens de lange regering van Elagabalus/Severus Alexander opnieuw genoodzaakt zelf in de vraag naar kleingeld te voorzien. Een tweede voorbeeld betreft de duidelijke afname van het aantal ateliers dat een stijging in de productie vertoont tijdens de regering van Gordianus III, dit maal voor het gehele gebied van Pisidia en Pamphylia. Opvallend is dat de weinige ateliers waar wel een toename van het muntvolume geattesteerd is, in het bijzonder Aspendos, Side, Antiochia en Cremna (zie grafiek 19, 8, 7 en 9: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de resp. steden) een aanzienlijke hoeveelheid aan bronsmunten produceerden. Hetzelfde geldt voor Perge waar de aanmunting zich, ondanks de daling in productie t.o.v. de vorige periode, nog steeds op een hoog niveau bevond (zie grafiek 10: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Perge). Mogelijk zorgde de beschikbaarheid van voldoende kleingeld uit deze centra er dan ook voor dat de andere steden ervoor kozen hun muntproductie tijdelijk te verminderen of zelfs geheel stop te zetten.

Uiteraard kan deze interpretatie niet bevestigd worden zonder gedocumenteerde vondstcontexten. Men kan immers nooit met zekerheid vaststellen of munten uit een bepaalde stad ook in andere centra gebruikt werden indien niet bekend is waar ze werden teruggevonden. In de volgende paragraaf volgt een korte studie van de opgravingsvondsten uit het Pisidische Sagalassos, om als dusdanig binnen deze stedelijke context na te gaan of de beschikbaarheid van bronsmunten uit andere centra inderdaad in verband staat met de evolutie in de stedelijke productie.

4.4.2 Analyse van de derde-eeuwse bronsmunten uit Sagalassos

Net zoals in de rest van Pisidia betekende de oprichting van de *Provincia Galatia* in 25 v.C. ook voor de stad Sagalassos, die reeds na de verovering door Alexander de Grote in 333 v.C. uitgegroeid was tot een volledig gehelleniseerde *polis* wat betreft religie, politiek en publieke architectuur, het definitieve begin van de Romeinse periode. Hoewel de basis van de stadsontwikkeling, met name de bovenste en onderste agora en de belangrijkste noord-zuidas, reeds in de Hellenistische periode tot stand was gekomen, was het pas in de Augusteïsche periode dat de stad een monumentale uitbouw op grote schaal kende. De nieuwe rijke elite, die vanuit een weloverwogen euergetisme allerlei stedelijke initiatieven financierden, zorgden voor het plaveien van straten en pleinen, de uitbouw van de watervoorziening, de oprichting van een tempel voor Apollo Klarios en de opsmuk van de openbare pleinen met zuilen en eremonumenten,

niet zelden ter ere van de keizerlijke familie. Ook het lokale fijne tafelwaar of *Sagalassos red slip ware* werd vanaf nu op grote schaal geproduceerd en over het oost-mediterrane zeebekken verspreid. Na een kortstondige voorzetting van deze welvaart onder de Julio-Claudische dynastie, met o.a. de oprichting van het *stadion* onder Nero, bereikte de monumentale uitbouw van de stad een periode van stagnatie en consolidatie tussen de regering van Vespasianus en Trajanus. Een nieuwe bloeiperiode brak aan onder keizer Hadrianus en zette zich voort in de Antonijnse periode, waarbij de lokale elite opnieuw de sponsoring van de publieke bouwactiviteit en de organisatie van spelen en festivals op zich nam. De stad werd voorzien van een bibliotheek, theater, *macellum*, thermen, drie *nymphaea* en een tempel voor Antoninus Pius en ontving voor het eerst de titel van *neokoros*. De derde eeuw kende ten slotte een beperkte bouwactiviteit, met enkel de oprichting van een vroeg-Severisch *nymphaeum* aan de noordzijde van de onderste agora en een grote poort ten noorden van de baden, opgedragen aan Septimius Severus, Caracalla, Elagabalus of Severus Alexander.

Wat de lokale bronsaanmuntning betreft, situeert het begin van de productie zich op een niet nader te bepalen tijdstip in de eerste eeuw v.C. Wat de schommelingen in aanmuntning tijdens de derde eeuw n.C. betreft, kan worden uitgegaan van de resultaten van het eigen onderzoek, zoals grafisch weergegeven in grafiek 11. De derde-eeuwse bronsmuntslag bleef ver het algemeen vrij beperkt, voornamelijk ten tijde van Septimius Severus/Caracalla, Elagabalus/Severus Alexander, Gordianus III, Philippus I Arabs en Valerianus/Gallienus. Tijdens de regering van keizer Trajanus Decius en Trebonianus Gallus is een lichte toename in het volume geattesteerd en onder keizer Macrinus en Claudius II Gothicus werden twee grote pieken bereikt. Vooral deze tweede piek is opvallend, aangezien de muntproductie in de meeste centra reeds onder de voorgaande regering van keizer Valerianus/Gallienus was stopgezet. In het gehele gebied was de muntslag beperkt tot slechts vijf ateliers, met name Antiochia, Prostanna, Sagalassos, Seleuceia en Selge (zie grafiek 7, 16, 11, 17, 24: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de resp. steden), i.v.m. de 24 actieve centra ten tijde van Valerianus/Gallienus (zie grafiek 2: grafische weergave van het aantal actieve ateliers per keizer voor de regio van Pisidia en Pamphylia). Van het totale muntvolume dat onder keizer Claudius II Gothicus in Pisidia en Pamphylia werd geproduceerd, was daarenboven 65% afkomstig van Sagalassos (zie grafiek 6: grafische weergave van de stad met het grootste aandeel in de totale muntproductie per keizer). Een korte studie van de bronsmunten in de geraadpleegde catalogi wijst daarnaast op het feit dat de stukken op dit moment duidelijk van aard veranderden. Waar in de voorgaande perioden zelden de kaap van 15 g overschreden werd, wogen de meeste munten nu tussen de 15 en de 35 g en hadden ze een diameter tussen de 30 en 35 mm. De muntklop I gaf een nominale waarde van 10 *assaria* aan.

Om na te gaan of de beschikbaarheid van bronsmunten uit andere centra inderdaad in verband staat met de evolutie van de stedelijke productie werd een analyse gemaakt van de monetaire opgravingsvondsten uit de derde eeuw te

Sagalassos (zie grafiek 25: grafische weergave van het aantal numismatische opgravingsvondsten te Sagalassos per keizer). Aangezien tot op heden enkel de munten gerecupereerd tijdens de campagnes van 1990 tot 1997 gepubliceerd werden, heeft deze studie door haar zeer beperkt staal aan data slechts een geringe draagkracht. Wat ten eerste het hergebruik van munten uit een voorgaande periode betreft, wordt de lange circulatieduur van bronsmunten in *Asia Minor* bevestigd door het feit dat de meeste derde-eeuwse bronsmunten afkomstig zijn uit latere Romeinse contexten. Wel moet men rekening houden met het feit dat het hier vaak om erosie- of opvullingslagen gaat, wat de chronologische relevantie van de munten sterk doet verminderen. Toch kan men over het algemeen stellen dat wanneer in een bepaald tijdsinterval grote aantallen munten werden geproduceerd, deze voorraad ook in latere perioden de nood aan kleingeld kon opvullen. Ten tweede was het mogelijk een aantal patronen te herkennen betreffende de herkomst van de bronsmunten (zie grafiek 26: grafische weergave van de vergelijking van het aantal munten uit Sagalassos met het aantal munten uit andere steden per keizer). Van de 34 derde-eeuwse munten, gevonden in verschillende contexten binnen de stad, waren er in totaal 16 afkomstig uit Sagalassos zelf en 18 uit andere steden. Tijdens de regeringen van Septimius Severus/Caracalla, Elagabalus/Severus Alexander en Valerianus/Gallienus circuleerden in Sagalassos kennelijk voornamelijk munten uit andere steden^[13]. Onder Gordianus III en Philippus I Arabs kwam net de helft van de munten uit Sagalassos zelf terwijl de andere helft in door centra in de omgeving was uitgegeven.

Opvallend is dat het overgrote deel van de ‘vreemde’ bronsmunten gevonden te Sagalassos uit één centrum, met name het Pamphylicsche Perge, afkomstig is^[14] (zie grafiek 27: grafische weergave van de vergelijking van het aantal munten uit Sagalassos met het aantal munten uit Perge per keizer). Dit fenomeen is symptomatisch voor de belangrijke relatie die tijdens het Principaat tussen Perge en Sagalassos bestond en ook in de wederzijdse uitwisseling van andere materiaalcategorieën tot uitdrukking kwam. Zo werden bijvoorbeeld relatief grote hoeveelheden van het lokale *Sagalassos red slip ware* geattesteerd te Perge, voornamelijk tijdens de vroege Keizertijd, en werd in Sagalassos een type van tafelwaar met loodglazuur geïmporteerd, dat sterke overeenkomsten met aardewerk uit Perge vertoonde. Op basis van deze wederkerige relatie kan men dan ook besluiten dat de havenstad Perge mogelijk als soort doorgeefluik functio-

[13] Septimius Severus/Caracalla: 45% van de munten uit Sagalassos zelf, 55% uit andere steden; Elagabalus/Severus Alexander: 14% uit Sagalassos, 86% uit andere steden; Valerianus/Gallienus: 25% uit Sagalassos, 75% uit andere steden.

[14] Berekend ten opzichte van het totaal aantal teruggevonden munten te Sagalassos, is respectievelijk 36% onder Septimius Severus/Caracalla, 57% onder Elagabalus/Severus Alexander, en 50% onder Gordianus III, Philippus I Arabs en Valerianus en Gallienus, uit Perge afkomstig. Dit houdt in dat de bronsmunten uit dit centrum respectievelijk 67% onder de regering van Septimius Severus/Caracalla, Elagabalus/Severus Alexander en Valerianus/Gallienus en 100% onder de regering van Gordianus III en Philippus I Arabs van het aantal vreemde munten vertegenwoordigen.

neerde, van waar het *Sagalassos red slip ware* o.a. richting Italië, Egypte, Palestina en Nubia getransporteerd werd.

Met deze beperkte studie als uitgangspunt, kan men besluiten dat in perioden met slechts een beperkte muntproductie te Sagalassos zelf, in het bijzonder tijdens de regering van Septimius Severus/Caracalla, Elagabalus/Severus Alexander, Gordianus III, Philippus I Arabs en Valerianus/Gallienus, het kleingeld hoofdzakelijk afkomstig was uit externe centra. Voornamelijk Perge speelde in de derde eeuw een belangrijke rol als ‘muntleverancier’. Wanneer de meeste andere steden de productie van bronsmunten echter niet opnieuw opstartten, zoals het geval was tijdens de korte regering van keizer Macrinus en onder keizer Claudius II Gothicus, was de stedelijke overheid te Sagalassos genoodzaakt zelf tot aanmuntning over te gaan. Of de munten van Sagalassos in deze periode ook in andere centra gebruikt werden, is niet duidelijk. Om hierover uitspraak te kunnen doen, is een gedetailleerde studie van de opgravingsvondsten uit de nabijgelegen steden vereist. Omwille van de problematische publicatie van het muntmateriaal afkomstig uit opgravingen in de regio, dat vaak onbestaande, onvolledig of zeer verspreid is, was dergelijke analyse in het kader van dit onderzoek niet mogelijk.

4.4.3 Besluit

Voorgaande paragraaf toont aan dat zelfs op momenten dat de aanwezigheid van troepen of de organisatie van *agones* een grotere hoeveelheid aan bronsmunten op de lokale markt noodzakelijk maakte, de stad in kwestie mogelijk pas zelf tot aanmuntning overging wanneer de stijgende vraag niet kon worden beantwoord door muntvoorraden uit voorgaande perioden of uit andere steden te gebruiken. Als dusdanig was de muntproductie in de stedelijke centra van Pisidia en Pamphylia mogelijk min of meer afhankelijk van het volume aan kleingeld dat op dat moment via andere kanalen beschikbaar was. Dit verklaart mede het onregelmatig patroon dat de muntslag in de steden van Pisidia en Pamphylia, en bij uitbreiding in geheel *Asia Minor* vertoonde, waarbij centra perioden van intensieve aanmuntning afwisselden met beperkte productiefasen of de muntslag zelfs tijdelijk stopzetten. Dat steden enkel aanmuntten indien de omstandigheden het strikt noodzakelijk maakte, had eventueel te maken met het feit dat lokale muntslag bij de rijke aristocratie niet als meest aantrekkelijke *epimelia* of stedelijke weldaad geklasseerd stond. Aangezien de muntproductie relatief duur was en de eliteleden mogelijk minder aanzien ver schaften dan de oprichting van een publieke constructie of de organisatie van prestigieuze spelen, was het mogelijk niet evident een kandidaat voor het opnemen van deze *leitourgia* te vinden.

Hoe de munten van de ene stad in de andere terechtkwamen, is tot op heden niet helemaal duidelijk. Het lijkt echter weinig waarschijnlijk dat er sprake zou geweest zijn van een systeem van intentionele bevoorrading, waarbij een bepaald centrum de steden in zijn omgeving van bronsmunten voorzag. De meest aannemelijke verklaring houdt in dat de bronsmunten via handelsrelaties in de regio werden verspreid. Dit blijkt bijvoorbeeld het geval geweest te zijn in

Sagalassos, waar de meeste ‘externe’ munten voornamelijk afkomstig lijken geweest te zijn uit de Perge, een stad die met Sagalassos nauwe handelscontacten onderhield. Als dusdanig wordt de stelling dat de derde-eeuwse handelspatronen voornamelijk regionaal gericht waren, bevestigd door het monetair bewijsmateriaal.

4.5 Conclusie: Evolutie van de derde-eeuwse muntslag te Pisidia en Pamphylia

4.5.1 Verklaringen van de toename in de stedelijke muntslag te Pisidia en Pamphylia

Voorgaande analyse van de verschillende hypothesen m.b.t. de stijgende productie van lokale bronsmunten toonde aan dat stedelijke centra de muntslag voornamelijk opdreven wanneer externe factoren een tekort aan kleingeld veroorzaakten. Tijdens de derde eeuw, gekenmerkt door talrijke dreigingen en invasies van buitenaf in het oosten, bleken voornamelijk de kortstondige of meer permanente doortocht van troepen en/of de organisatie van *agones* aanleiding tot een opbloei van het marktgebeuren en een stijging van de muntproductie te geven. De inflatie die zich op niveau van het gehele rijk voltrok, deed daarenboven het volume aan brons- en zilvermunten, uitgegeven door de bezoekers, fors stijgen. Deze beide fenomenen leken zich daarenboven vaak gelijktijdig voor te doen, zoals aangetoond door bewijsmateriaal uit de steden Side onder Gordianus III en Valerianus/Gallienus en Cremna onder Aurelianus. Hoewel zowel de militaire aanwezigheid als de organisatie van *agones* sterk verbonden waren met de Romeinse staat, werden de bronsmunten steeds geslagen vanuit stedelijke initiatieven. De *poleis* en kolonies werden namelijk niet tot aanmuntiging verplicht door de officiële instanties, maar gingen zelf tot de productie van kleingeld over om de lokale markt onder de toenemende koopkracht van militairen en andere bezoekers draaiende te kunnen houden. Daarnaast zorgde dergelijke ontwikkeling van de lokale economie voor winsten via de praktijken van geldwisselaars en kon via de munticonografie een bepaalde boodschap gecommuniceerd worden aan een ruim publiek over de stadsgrenzen heen.

Vanuit deze context kan men zich de vraag stellen of een toename in de muntslag steeds in verband kan gebracht worden met een vorm van militaire aanwezigheid, indien rechtstreekse bewijzen ontbreken. Gezien het strategische belang van de regio is het inderdaad mogelijk dat de troepen op meer regelmatige basis doorheen het gebied trokken of tijdelijk een nederzetting als verblijfplaats gebruikten, dan dat via epigrafisch en historisch bronnenmateriaal is overgeleverd. Zo bracht R. Cluett de piek in de muntslag te Sagalassos, Prostanna, Seleuceia, Selge en Antiochia onder keizer Claudius II (zie grafiek 11, 16, 17, 24 en 7: grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de resp. steden) i.v.m. het strategische belang van Pisidia tijdens deze periode. Een historische attestatie van een Gothische inval te Side en de volledige afwezigheid van muntslag te Pamphylia onder de regering van keizer Claudius II, doet de auteur besluiten dat de veilige zone binnen het Anatolische binnenland

tijdelijk tot de gebergten van Pisidia herleid werd. Binnen dit kader zou het meest zuidelijk gelegen Selge, dat relatief goed beschermd werd door bergkammen, dienst hebben gedaan als verdedigingslinie en als basis voor een tegenoffensief over land. Sagalassos en de nabijgelegen steden Seleukeia en Prostanna traden op als verzamelplaatsen van de militaire troepen en het noordelijke Antiochia bood in geval van nood een defensieve uitwijkmogelijkheid. Zodoende traden deze centra op als logistieke spil van de campagnes die Claudius II Gothicus tegen de Gothen ondernam en zorgde de militaire aanwezigheid voor een belangrijke stijging in de muntproductie. De belangrijke rol die deze steden speelden binnen de keizerlijke strategie wordt in Sagalassos weerspiegeld in de *homonoia* of het symbolische verbond dat de stad met Rome sloot en waarnaar in inscripties vaak met de formule *πρωτη Πισιδων φιλης και συμμαχου Ρωμαιων*, *de eerste stad van Pisidia, vriend en bondgenoot van de Romeinen*, en in de muntslag met de legende *ΡΩΜΑΙΩΝ*, wordt verwezen. Tenslotte kan hieraan toegevoegd worden dat ook de munticonografie in een aantal zeldzame gevallen een duidelijk militaire iconografie vertoonde, zoals het geval was bij een muntreeks uit resp. Sagalassos (zie figuur 8: keerzijde van een bronsmunt uit Sagalassos met afbeelding van een mannelijke figuur met helm) en Prostanna (zie figuur 9: keerzijde van een bronsmunt uit Prostanna met afbeelding van de oorlogsgod Ares).

De organisatie van *agones*, die in deze periode meestal aan de keizerlijke familie werden opgedragen en mogelijk tijdens of kort na de doortocht van militaire eenheden georganiseerd werden, verschaften echter ook aanzien aan de lokale elite. Deze rijke burgers, die in de eerste twee eeuwen van het Principaat voornamelijk het oprichten van publieke gebouwen als middel tot zelfrepresentatie gebruikten, drukten hun euergetisme nu voornamelijk via de organisatie van prestigieuze festivals uit. Binnen de wisselende context van de derde eeuw, was er met andere woorden duidelijk sprake van een dubbel motief in de acties van de stedelijke overheden in Pisidia en Pamphylia. Ten eerste drukten hun handelingen loyaliteit aan Rome uit, zowel praktisch door het bieden aan onderdak van doortrekkende troepen en door bevoorrading van de soldaten aan het front via de *annona militaris*, als symbolisch door het opdragen van de *agones hieroi* aan de keizer en zijn familie. Daarnaast houdt men ten tweede echter ook nog steeds vast aan het stedelijke patriotisme, dat de Griekse *poleis* reeds eeuwenlang kenmerkte. Zo blijkt uit epigrafische bronnen dat de interstedelijke rivaliteit en competitie om privileges in de derde eeuw een hoogtepunt bereikte. Het verlenen van titels aan de Pisidische en Pamphyliche steden en de daaruit volgende stedelijke hiërarchie werd in deze periode van militaire onlusten van enorm belang, zowel voor het aanzien van de steden zelf als als machtsmiddel voor de keizers, die als dusdanig de sympathie van de inwoners trachtten te winnen of te behouden.

Deze dubbele boodschap werd ook duidelijk via de iconografie en legenden van de lokale munten gecommuniceerd. De stedelijke trots komt tot uitdrukking in de afbeeldingen van lokale godheden (zie figuur 9: keerzijde van een bronsmunt uit Sagalassos met afbeelding van de lokale god Mên), in verwijzingen

naar de mythologische oorsprong van de stad in kwestie of via het toevoegen van de verschillende titels en privileges die de centra zich mochten toe-eigenen. De loyaliteit aan de keizer en de Romeinse staat werd o.a. gevisualiseerd via afbeeldingen van militaire overwinningen, legioenstandaarden, de keizer zelf of korenaren (zie figuur 10: keerzijde van een bronsmunt uit Sagalassos met afbeelding van de godin Tychè), die naar de rol van de desbetreffende stad in de *annona militaris* verwijzen. Ook in de muntlegenden kon ten slotte de band met Rome in de schijnwerpers geplaatst worden. Deze tweevoudige thematiek drukt duidelijk de toenmalige opvattingen en gedachtegoed uit, waardoor enerzijds, de politieke machtsverhoudingen verduidelijkt werden, en die anderzijds, mogelijk de samenhang en groepsidentiteit binnen de stedelijke gemeenschap versterkte. Deze opvatting komt ook duidelijk naar voren in volgend citaat bij Dobres:

“ [...] *Through the ‘biography of things’, object, techniques of fabrication and use, and even practical design choices are part of a larger web of meanings, political strategies, social proscriptions and ways of seeing and acting properly in the world*”^[15]

Het ontbreken van aanmuntning ten tijde van militaire aanwezigheid en/of organisatie van *agones* te Cremna onder Valerianus/Gallienus en te Side onder Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus, wijst echter op het feit dat beide factoren niet onvoorwaardelijk aanleiding tot muntslag gaven. De studie van de opgravingsvondsten uit Sagalassos toonde aan dat tijdens het grootste gedeelte van de derde eeuw werd teruggevallen op een voorraad aan bronsmunten uit voorgaande perioden of aangemunt door naburige centra, om de lokale markt op dagdagelijkse basis draaiende te houden. Als dusdanig moest de stedelijke autoriteit niet trachten de stedelijke aristocratie, die mogelijk hun geld liever in prestigieuze *agones* investeerden, tot sponsoring van de muntslag te overtuigen. Daarnaast bleef ook bij het gebruik van bronsmunten uit andere steden, al dan niet met kloppend om een nieuwe waarde of de geldigheid van de munt aan te duiden, het winstgevende karakter bewaard, gezien ook deze ‘vreemde’ munten door wisselaars tegen het officiële zilvergeld konden worden omgeruild. Enkel wanneer het beschikbare muntvolume niet voldoende groot was om de stijgende koopkracht op de markt, ten gevolge van de aanwezigheid van troepen en/of de organisatie van festivals, te ondersteunen, werd het initiatief tot aanmuntning genomen.

4.5.2 Inzichten m.b.t. de regio van Pisidia en Pamphylia

De studie van de derde-eeuwse muntproductie in Pisidia en Pamphylia, in het bijzonder tijdens de regering van Valerianus/Gallienus, Claudius II Gothicus, Aurelianus en Tacitus, bevestigt de stelling dat het gebied in de tweede helft van de derde eeuw uitgroeide tot de nieuwe militaire basis van *Asia Minor*. Wanneer de militaire crisis zijn hoogtepunt bereikte was enkel de regio van

[15] Dobres 2000, p. 210.

Pisidia en Pamphylia, met zijn natuurlijke binnenlandse versterkingen van gebergten en een belangrijke toegang tot de Middellandse Zee, geschikt als basis om offensieve en defensieve acties voor te bereiden en troepen tijdelijk onder te brengen. De schaarse aanwijzingen uit epigrafische en historische bronnen over deze militaire aanwezigheid worden duidelijk bevestigd door het numismatisch materiaal. Op het moment dat de muntslag in de rest van *Asia Minor* stilaan werd stopgezet, verplichtten de doortochten van troepen en de daarmee gepaard gaande organisatie van *agones* de Pisidische en Pamphylicse steden nog steeds tot aanzienlijke aanmuntingen van kleingeld. Op basis van het muntmateriaal is het dan ook mogelijk na te gaan via welke routes de troepen de oostelijke rijksgrens trachtten te bereiken en welke regio tijdens de verschillende regeringen als strategisch en logistiek ankerpunt dienst deed. Naast de stijging in de muntproductie verwijst echter ook de iconografie van de stedelijke bronsmunten naar de militaire aanwezigheid en kunnen ook vermeldingen van *agones* in het numismatische en epigrafische materiaal met de doortocht van troepen in verband worden gebracht. Wanneer passages of verblijven van troepen in bepaalde stedelijke centra vanuit strategisch standpunt noodzakelijk waren, gaven de keizers toestemming tot het organiseren van *agones hieroi*, als tegenprestatie voor de problemen en wantoestanden die het verblijf van militaire eenheden met zich meebrachten. Dat de organisatie van *agones* vaak hand in hand ging met aanwezigheid van soldaten, bleek bijvoorbeeld uit de muntslag te Side onder Gordianus III en Valerianus/Gallienus en te Cremna onder Aurelianus. Zowel de opbloei van deze festivals als de rijkelijke muntactiviteit spreekt duidelijk het derde-eeuwse immobilisme van de regio tegen, dat op basis van het ontbreken van monumentale constructies uit deze periode vaak aan *Asia Minor* wordt toegeschreven.

De lokale bronsmuntslag kan, wanneer het gebruikt wordt in combinatie met andere epigrafische en historische bronnen, als dusdanig gebruikt worden om het strategische belang van Pisidia en Pamphylia tijdens de derde eeuw te reconstrueren. Zo blijkt op basis van het muntvolume en de -iconografie dat Gordianus III op zijn tocht richting Syria met zijn troepen tijdelijk halt hield in Antiochia in Pisidia en dat hij een detachement van de *Cohors I Flavia Numidarum* in Side had ondergebracht. Wanneer vervolgens tot en met de regering van Valerianus/Gallienus de regio's van Cilicia en Cappadocia grotendeels verwoest werden door invallen van Perzen en Gothen, nam Pamphylia de rol van transitzone richting het oosten over en werden vanuit Side troepen via een route door het Pisidische binnenland naar de grens in Syria getransporteerd. Uit epigrafische en numismatische bronnen blijkt onder meer dat tijdens de tochten die Valerianus tegen de Perzen ondernam, bepaalde militaire eenheden via Cremna gepasseerd zouden zijn. Wanneer tijdens de regering van Claudius II Gothicus de Gothen er blijkbaar toch in slaagden Pamphylia tijdelijk binnen te dringen door de havenstad Side van over zee te bestormen, trokken de troepen zich terug op in de gebergten van Pisidia, zoals blijkt uit de piek in aanmunting te Sagalassos, Seleuceia, Prostanna, Selge en Antiochia. Keizer Aurelianus lijkt vervolgens via Pamphylia en Cremna, de enige plaatsen die nog

actief bronsmunten slaan, naar Palmyra getrokken te zijn om de strijd met Zenobia aan te gaan. Onder keizer Tacitus ten slotte werd Perge ingericht tot militair operatiekwartier, vanwaar offensieve acties tegen de aanvallende Gothen zowel over land als over zee konden ondernomen worden.

Daarnaast wordt ook het model van de ‘*second wave of Romanization*’, dat Mitchell uitwerkte voor het derde-eeuwse Pisidia (zie *supra*: deel 1 – punt 2), eveneens door het muntmateriaal ondersteund en tot de Pamphylia uitgebreid. De Romeinse staat, die enerzijds de natuurlijke rijkdommen voor de troepenbevoorrading en anderzijds veilige schuilplaatsen en militaire operatiebasissen in het oosten vanaf de tweede helft van de derde eeuw voornamelijk in dit gebied dienden te zoeken, had er alle baat bij een sterke relatie met de overheden en aristocratie van de steden in kwestie te onderhouden. Door het opnemen van de elite in zijn keizerlijke hiërarchie en door het toekennen van titels en prestigieuze spelen aan de steden konden zij op de sympathie en de loyaliteit van de lokale overheid rekenen en kochten zij als het ware hun eisen af. De rijke burgers, die via dergelijke bevorderingen op steeds meer aanzien verwierven, richtten hun ideologie en handelingen steeds meer op de Romeinse staat, waarbij de belangen van beide partijen voor het eerst volledig op elkaar werden afgestemd. Mitchell toonde deze transformatie reeds aan door te wijzen op de stijging van het aantal imperiale *agones*, het toenemende belang van de keizerscultus, de opname de stedelijke elite in senatoriale kringen en de aanname van een Romeinse nomenclatuur door de lokale aristocratie. Voorgaande studie toont aan dat deze evolutie daarnaast ook een belangrijk effect had op de munticonografie, die via afbeeldingen en legenden met Romeinse thematiek (zie *supra*: deel 2 – punt 4.5.1) als propagandamiddel voor de keizerlijke overheid functioneerden. Dat de stedelijke overheid echter niet alleen op ideologische wijze zijn steun aan Rome betuigde maar ook tot praktische hulp overging, wordt in Pisidia en Pamphylia specifiek aangetoond door de bevoorrading van de militaire troepen via het systeem van de *annona militaris* en door het feit dat soldaten op weg naar de oostgrens op onderdak in de stedelijke centra konden rekenen ^[16].

Ten slotte ondersteunt de afwijkende evolutie die de derde-eeuwse muntslag in Pisidia en Pamphylia t.o.v. de rest van het Oost-Romeinse rijksgedeelte vertoonde het idee dat ontwikkelingen zich voornamelijk afspeelden op regionale schaal, een fenomeen dat in recente studies steeds meer onderstreept wordt. Op basis van de import en export van aardewerk en muntmateriaal in en uit Sagalassos en van de herkomst van bepaalde geattesteerde vissoorten (zie *supra*: deel 2 –

[16] Men moet bij deze stelling rekening houden dat het voorhanden zijnde bronnenmateriaal, in het bijzonder de epigrafische en monetaire data, ons enkel toelaten een blik op de leef- en denkwereld van de elite te werpen. Hoewel deze bevoorrechte groep inderdaad voordelen haalde uit de nauwere band met de Romeinse overheid, blijkt uit de vele derde-eeuwse klachten over afpersing en rooftochten door de militaire eenheden (zie *supra*: deel 1 – punt 2.2.4.) dat de grote massa aan gewone burgers voornamelijk problemen aan dergelijke bezoeken overhield.

punt 4.4.2), werd door J. Poblome reeds aangetoond dat de contacten en daaruit volgende evoluties zich in de omgeving van Pisidia en Pamphylia voornamelijk via een regionaal patroon manifesteerden. Hoewel de verspreiding van het *Sagalassos red slip ware* zich in de Romeinse tijd over een groot aantal sites in het oost-mediterrane zeebekken uitstreckte en de keramiek tot ver in het Anato-lische binnenland getransporteerd werd, zijn voor de derde eeuw echter enkel assemblages van het tafelwaar uit Sagalassos zelf gekend. De verspreiding van andere types tafelwaar, zoals *Eastern Sigillata A*, B, C en D beperkte zich in deze periode enkel nog tot de regio van productie. Poblome schrijft dit toe aan de dalende interesse van de elite in de stedelijke initiatieven zoals keramiekpro-ductie, waardoor de symbiose tussen de stad en het productieve hinterland niet langer ondersteund werd. Ook dit fenomeen past als dusdanig binnen het kader van de *second wave of Romanization*, waarbij de elite vanaf nu voornamelijk in keizerlijke aangelegenheden investeerde. Het patroon van de muntslag te Pisidia en Pamphylia ondersteunt dit idee van uitwisselingen op hoofdzakelijk regionale schaal, in die zin dat de circulatie van de munten tussen de verschil-lende centra overeenkomstig de handelscontacten verliep en ervoor zorgde dat de individuele steden niet steeds tot eigen muntproductie dienden over te gaan.

4.5.3 Het einde van de stedelijke muntslag in Pisidia en Pamphylia

Ten slotte is het in deze conclusie van belang kort aandacht te besteden aan de uiteindelijke stopzetting van de muntslag in Pisidia en Pamphylia. Hoewel de bronsaanmunting in een aantal centra uitzonderlijk lang bleef voortbestaan omwille van het strategische belang van het gebied, werd ze ook hier na verloop van tijd volledig vervangen door het officiële Romeinse systeem. Een eerste reden voor de beëindiging van de productie ligt in het feit dat de bronsaan-munting haar winstgevend karakter verloor. Door de oprichting van keizerlijke muntateliers in het oosten en de massale verspreiding van de sterk ontwaarde *antoniniani* werden deze biljoenmunten vanaf nu ten eerste als kleingeld op de lokale markt gebruikt, waardoor de aanmunting van lokaal kleingeld niet meer noodzakelijk was om de lokale economie draaiende te houden. Het verschil in intrinsieke waarde tussen de officiële zilvermunten en de stedelijke bronsmunten was ten tweede zo klein geworden, dat de productie van bronsmunten geen winst meer opleverde voor de stedelijke autoriteiten. Een korte analyse van de opgravingsvondsten te Sagalassos toont duidelijk deze gestage toename van het aantal *antoniniani* aan (zie grafiek 28: grafische weergave van de vergelijking van het aantal stedelijke bronsmunten met het aantal officieel Romeinse zilvermunten per keizer). Vanaf de regering van Trebonianus Gallus is er een duidelijke stijging van het aantal keizerlijke zilvermunten in circulatie zichtbaar, tot ze onder keizer Aurelianus de stedelijke bronsmunt volledig weg geconcur-reerd hebben. De regering van keizer Claudius II Gothicus vormt om de reeds besproken redenen een uitzondering in deze evolutie. Vanaf het moment dat het winstgevend karakter van de bronsaanmunting volledig verdween, ener-zijds, door de wijde verspreiding van de ontwaarde *antoniniani* en anderzijds, door het wegvallen van stimulerende factoren als aanwezigheid van troepen en de organisatie van *agones*, liep ook hier de muntslag snel ten einde.

Een tweede factor die de stopzetting van de lokale muntslag mee ondersteunde, moet gezocht worden binnen het kader van de ‘*second wave of Romanization*’, waarbij de steden en hun elites zich in de loop van de derde eeuw ideologisch steeds meer op de Romeinse staat richtten (zie *supra*: deel 1– punt 2). Hoewel dit fenomeen reeds langer effect had op de aard van het stedelijke leven in Pisidia en Pamphylia, zou het pas tegen het einde van de derde eeuw tot het einde van de bronsmuntslag leiden. Mogelijk hadden de lokale elites, die als sponsors van de muntslag optraden, hun interesse in stedelijke aangelegenheden nu volledig verloren en wensten zij dan ook niet meer in dergelijke zaken te investeren. Eerder dan het uitdrukken van het stedelijke patriottisme, wat zonder twijfel één van de redenen voor het slaan van bronsmunten was, verlangde de aristocratie nu voornamelijk haar loyaliteit aan Rome uit te drukken. Hoewel dergelijke sympathieën in de loop van de derde eeuw ook via de muntlegenden en -iconografie werden gecommuniceerd, koos de elite er nu voor om hun toewijding aan de staat eerder via meer prestigieuze middelen te uitten, zoals de organisatie van *agones*. Kort samengevat kan men stellen dat beide redenen, zoals die ook vermeld worden op een laat-Hellenistische de inscriptie uit Sestos, voor het slaan van munten op het stedelijke niveau in het laatste kwart van de derde eeuw ook in de regio van Pisidia en Pamphylia komen weg te vallen: enerzijds zorgt de toenemende verspreiding van het Romeinse zilvergeld er voor dat de mogelijkheid tot het maken van winst door de lokale overheid verdween, terwijl anderzijds de nieuwe, keizerlijke aspiraties van de elite het uitdrukken van de stedelijke trots overbodig maakten.

Vanuit deze optiek is het duidelijk dat het beëindigen van de bronsmuntslag een eigen keuze was van de stedelijke overheid en de lokale elite, en geen verplichting was die door de Romeinse structuur werd opgelegd. Op het moment dat de positieve aspecten van de muntslag wegvielen en de aanmunting van bronsgeld niet meer noodzakelijk was om de lokale economie draaiende te houden, beslisten de stedelijke centra in Pisidia en Pamphylia dan ook om hun kapitaal in andere, op dat moment meer voordelige zaken te investeren. Deze evolutie in technologie van de muntslag toont met andere woorden veranderende sociale structuren aan, waarbij zowel de Romeinse provincies als zijn stedelijke elite zowel praktisch als ideologisch steeds meer in het keizerrijk geïntegreerd werden. Dergelijke contextuele transformatie kan afgelezen worden in de materiële wereld, in dit geval de muntslag, die als dusdanig inherent met de contemporaine sociale organisatie verbonden is. Bijgevolg is de uitoefening, omvorming of in dit geval stopzetting van een technologie altijd een keuze van mensen, een geval van *social agency*, waarbij de verantwoordelijke individuen in kwestie omwille van evoluerende contextuele factoren weloverwogen keuzes maken. Om af te sluiten kan deze denkpijpe geïllustreerd worden met twee citaten van resp. Dobres en Cuomo, die dergelijke verbondenheid van technologie met de historisch-sociale context perfect verwoorden:

“ *Did changing social relations set the stage for different technical and material configurations of artifact production and new forms of collective representations? [...] It is at the contentious intersection of systems of representation,*

enrolled labor, institutional demands, traditions and a host of historical and material contingencies that the sensual, dispositional practices of agents and collectivities materialize and contest the world."^[17]

"A new study of the relationship between technology and economy should take its steps from the consideration that neither economy nor technology follow absolute laws, and thus have to be seen as deeply embedded in a certain time and place."^[18]

BIBLIOGRAFIE

SECUNDAIRE LITERATUUR

- S. ATLAN (1976) *1947-1967 yılları Side kazıları sırasında elde edilen sikkeler*, Ankara.
- H. BRANDT (1992) *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphylens und Pisidiens im Altertum (Asia Minor Studien 7)*, Bonn.
- H. BRANDT (2005) *Lycia et Pamphylia. Eine römische Provinz im südwesten Kleinasiens*, Mainz am Rhein.
- T.R.S. BROUGHTON (1975) Roman Asia, in: T. FRANK (ed.) *An Economic Survey of Ancient Rome 4*, London, 499-918.
- A. BURNETT (2004) *Coinage in the Roman World*, London.
- K. BUTCHER (1988) *Roman Provincial Coins. An Introduction to the Greek Imperials*, Londen.
- J.P. CALLU (1969) *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris.
- J. CASEY (1986) *Understanding Ancient Coins. An Introduction for Archaeologists and Historians*, London.
- R. CLUETT (2001) The end of the Greek Imperials. Old problems and new interpretations, in: T. DREW-BEAR, M. TAŞLIALAN & C.M. THOMAS (eds.) *Actes du 1er Congrès International sur Antioche de Pisidie (Collection Archeologie et Histoire de l'Antiquité. Université Lumière Lyon 2. Volume 5)*, Lyon, 385-391.
- S. CUOMO (2007) *Technology and Culture in Greek and Roman Antiquity*, Cambridge.
- M.-A. DOBRES (2000) *Technology and Social Agency. Outlining a Practice Framework for Archaeology*, Oxford.
- H. ELTON & G. REGER (2007) Introduction, in: H. ELTON & G. REGER (eds.) *Regionalism in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Paris, 11-16.
- H. ELTON (2008) Military supply and the south coast of Anatolia in the third century AD, in: S. MITCHELL & C. KATSARI (eds.) *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea, 289-304.
- D. FRENCH (1994) *Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia (British Institute of Archaeology at Ankara. Monograph 19)*, Oxford.
- J.D. GRAINGER (2009) *The Cities of Pamphylia*, Oxbow.

[17] Dobres 2000, p. 219-225.

[18] Cuomo 2007, p. 165.

- K. GREENE (1986) *The Archaeology of the Roman Economy*, London.
- K. HARL (1987) *Civic Coins and Civic Politics in the Roman East*, Berkeley.
- K. HARL (1996) *Coinage in the Roman Economy*, Baltimore.
- B. HEAD (1977) *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*, London.
- V. HEUCHERT (2007) The chronological development of Roman provincial coin iconography, in: C. HOWGEGO, V. HEUCHERT & A. BURNETT (eds.) *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 29-5.
- C.J. HOWGEGO (1985) *Greek Imperial Countermarks. Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, London.
- C. J. HOWGEGO (1995) *Ancient History from Coins*, London.
- A. JOHNSTON (1984) Greek imperial statistics. A commentary, *Revue Numismatique* 26, 240-257.
- A. JOHNSTON (2007) *Greek Imperial Denominations ca. 200-275. A Study of the Roman Provincial Bronze Coinage of Asia Minor*, London.
- T.B. JONES (1963) A numismatic riddle. The so called Greek Imperials, *Proceedings of the American Philosophical Society* 107, 308-347.
- N.F. JONES (1979) The autonomous wreathed tetradrachms of Magnesia-on-Maeander, *The American Numismatic Society. Museum Notes* 24, 63-110.
- C. KATSARI (2002) The concept of inflation in the Roman Empire, *Economics Working Paper Archive. Economic History Series* 020400, 1-9.
- C. KATSARI (2003A) The organisation of Roman mints during the third century CE. The view from the eastern provinces, *Classical Ireland* 10, 27-53.
- C. KATSARI (2003B) The statistical analysis of stray coins in museums. The Roman provincial coinage, *Nomismatika Khronika* 22, 47-56.
- C. KATSARI (2005) The monetization of Roman Asia Minor in the third century AD, in: S. MITCHELL & C. KATSARI (eds.) *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea, 261-288.
- C. KATSARI (2008) The monetisation of Rome's frontier provinces, in W. Harris (ed.) *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Oxford, 242-266.
- E. KETTENHOFEN (1983) The Persian campaign of Gordianus III and the inscription of Šahpuhr I at the Kabe-ye Zartošt, in: S. MITCHELL (ed.) *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, Oxford, 151-171.
- D. KIENAST (1996) *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.
- D.O.A. KLOSE (2007) Festivals and games in the cities of the east during the Roman Empire, in: C. HOWGEGO, V. HEUCHERT & A. BURNETT (eds.) *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 124-134.
- A. KRYZANOWSKA (1970) *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie (Travaux du centre d'archéologie méditerranéenne de l'Académie polonaise des sciences sous la direction de K. Michalowski. Tome 7)*, Varsovie.
- D.G. KYLE (2007) *Sport and Spectacle in the Ancient World*, Blackwell.
- M. LE GLAY, J.L. VOISIN & Y. LE BOHEC (2005) *A History of Rome*, Oxford.

- W. LESCHHORN (1981) Le monnayage impérial d'Asie Mineure et la statistique, *Pact* 5. *Statistics and Numismatics*, 252-266.
- X. LORiot (1975) Les premières années de la grande crise du IIIe siècle. De l'avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244), in : H. TEMPORINI & W. HAASE (eds.) *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 2, Berlin, 657-787.
- D. MAGIE (1950) *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Princeton.
- R. MERKELBACH (1997) Kaiser Tacitus erhebt Perge zur Metropolis Pamphyliens und erlaubt einen Agon, *Epigraphica Anatolica* 29, 69-74.
- M. MILLET (1990) Romanization. Historical issues and archaeological interpretation, in: T.C.F. BLAGG & M. MILLET (eds) *The Early Roman Empire in the West*, Oxford, 35-41.
- S. MITCHELL (1990) Festivals, games and civic life in Roman Asia Minor, recensie van: M. WÖRRLE, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München 1988 en Ruprecht ZIEGLER, *Städtisches Prestige und kaiserliche Politik. Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.*, Düsseldorf 1985, *Journal of Roman Studies* 80, 183-193.
- S. MITCHELL (1993) *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*, Oxford.
- S. MITCHELL (1995) *Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and War*, Swansea.
- S. MITCHELL & M. WAELKENS (1998) *Pisidian Antioch. The Site and its Monuments*, London.
- S. MITCHELL (1999) Greek epigraphy and social change. A study of the Romanization of south-west Asia Minor in the third century AD, *XI Congreso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. Atti* II, 419-433.
- Z. NEWBY (2005) *Greek Athletics in the Roman World. Victory and Virtue*, Oxford.
- J. NICOLS (2007) Mapping the crisis of the third century, in: O. HEKSTER, G. DE KLEIJN & D. SLOOTJES (eds.) *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24 2006*, Leiden, 431-438.
- J. NOLLÉ (1987A) 10. Die Blütezeit der Stadt Side in der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts n. Chr. (Pamphylische Studien 6-10), *Chiron* 17, 254-265.
- J. NOLLÉ (1987B) 9. Olympia in Side (Pamphylische Studien 6-10), *Chiron* 17, 254.
- J. NOLLÉ (1990) Side. Zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen, *Antike Welt* 21, 244-265.
- J. NOLLÉ (1993) *Side im Altertum I. Geschichte und Zeugnisse (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien LXIII)*, Bonn.
- J. NOLLÉ (2001) *Side im Altertum II. Geschichte und Zeugnisse (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien LXIV)*, Bonn.
- J. POBLOME (1999) *Sagalassos Red Slip Ware. Typology and Chronology. (Studies in Eastern Mediterranean Archaeology 2)*, Turnhout.

- J. POBLOME & M. WAELKENS (2003) Sagalassos and Alexandria. Exchange in the Eastern Mediterranean, in: C. ABADIE-REYNAL (ed.) *Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistique et romaine* (Varia Anatolica 15), Paris, 179-191.
- J. POBLOME (2006) Mixed feelings on Greece and Asia Minor in the third century AD, in: D. MALFITANA, J. LUND & J. POBLOME (eds.) *Old pottery in a New Century. Innovating perspectives on Roman Pottery Studies*, Roma, 189-212.
- J. POBLOME (2008) Sherds and coins from a place under the sun. Further thoughts from Sagalassos, *Facta. A Journal of Roman Studies* 2, 193-217.
- S. PRICE (1984) *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge.
- R. REECE (1977) Coins and frontiers. On supply and demand, in: R. REECE (ed.) *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers (Moneta 32)*, Wetteren, 168-183.
- R. REECE (1982) Economic history from site-finds, in: R. REECE (ed.) *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers (Moneta 32)*, Wetteren, 350-354.
- R. REECE (1984) Mints, markets and the military, in: R. REECE (ed.) *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers (Moneta 32)*, Wetteren, 118-129.
- R. REECE (1987) Coin finds and coin production, in: R. REECE (ed.) *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers (Moneta 32)*, Wetteren, 321-324.
- R. REECE (1993) Coins as minted and coins as found, in: R. REECE (ed.) *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers (Moneta 32)*, Wetteren, 331-334.
- R. REECE (1994) The regional study of coin site-finds, in: R. REECE (ed.) *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers (Moneta 32)*, Wetteren, 258-267.
- R. RENS (2009) *De Wederzijdse Beïnvloeding van de Militaire Aanwezigheid en de Economie in Lycië, Pisidië en Pamphylië in de Vroege en Midden-Keizertijd*, onuitgegeven masterproef, K.U.Leuven.
- C. ROUECHÉ (1989) Floreat Perge, in: M.M. MACKENZIE & C. ROUECHÉ (eds.) *Images of Authority. Papers Presented to Joyce Reynolds on the Occasion of her 70th Birthday*, Cambridge, 206-228.
- S. SCHEERS (1993a) Catalogue of the coins found during the years 1990 and 1991, in: M. WAELKENS (ed.) *Sagalassos I. First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991)* (Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 5), Leuven, 197-205.
- S. SCHEERS (1993b) Catalogue of the coins found in 1992, in: M. WAELKENS & J. POBLOME (eds.) *Sagalassos II. Report on the Third Excavation Campaign of 1992* (Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 6), Leuven, 249-260.
- S. SCHEERS (1995) Catalogue of the coins found in 1993, in: M. WAELKENS & J. POBLOME (eds.) *Sagalassos III. Report on the Fourth Excavation Campaign of 1993* (Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 7), Leuven, 307-323.
- S. SCHEERS (1997) Coins found in 1994 and 1995, in: M. WAELKENS & J. POBLOME (eds.) *Sagalassos IV. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995* (Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 9), Leuven, 315-352.
- S. SCHEERS (2000) Coins found in 1996 and 1997, in: M. WAELKENS & L. LOOTS (eds.) *Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997* (Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 11), Leuven, 509-552.

- R.J.A. TALBERT (1985) *Atlas of Classical History*, London.
- L. VANDEPUT (1997) *Architectural Decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos, A Case Study (Studies in Eastern Mediterranean Archaeology 1)*, Turnhout.
- H. VANHAVERBEKE & M. WAELKENS (2003) *The Chora of Sagalassos. The Evolution of the Settlement Pattern from Prehistoric until Recent Times (Studies in Eastern Mediterranean Archaeology)*, Turnhout.
- O. VAN NIJF (2001) Local heroes. Athletics, festivals and elite self-fashioning in the Roman east, in: S. GOLDHILL (eds.) *Being Greek under Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*, Cambridge, 306-334.
- H. VON AULOCK (1977) *Münzen und Städte Pisidiens. Teil I. (Istanbuler Mitteilungen Beiheft 19)*, Tübingen.
- H. VON AULOCK (1979) *Münzen und Städte Pisidiens. Teil II. (Istanbuler Mitteilungen Beiheft 22)*, Tübingen.
- M. WAELKENS & S. MITCHELL (1988) Cremna and Sagalassus 1987, *Anatolian Studies* 38, 53-66.
- M. WAELKENS (1993) Sagalassos. History and archaeology, in: M. WAELKENS (ed.) *Sagalassos I. First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991) (Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 5)*, Leuven, 37-81.
- M. WAELKENS (2002) Romanization in the East. A case study. Sagalassos and Pisidia, *Istanbuler Mitteilungen* 52, 311-368.
- M. WAELKENS & L. VANDEPUT (2007) Regionalism in Hellenistic and Roman Pisidia, in: H. ELTON & G. REGER (eds.) *Regionalism in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Paris, 97-105.
- P. WEISS (1981) Ein agonistisches Bema und die isopythischen Spiele von Side, *Chiron* 11, 315-346.
- P. WEISS (1991) Auxe Perge. Beobachtungen zu einem bemerkenswerten städtischen Dokument des späten 3. Jahrhunderts n. Chr., *Chiron* 21, 353-392.
- P. WEISS (1992) Pisidien. Eine Historische Landschaft im Licht ihrer Münzprägung, *Asia Minor Studien* 6, Bonn, 143-165.
- R. ZIEGLER (1978) Zur Münzprägung der römischen Kolonie Cremna in Pisidien unter Aurelian, *Schweizer Münzblätter* 28, 89-92.
- R. ZIEGLER (1996) Civic coins and imperial campaigns, in: D.L. KENNEDY (ed.) *The Roman Army in the East (Journal of Roman Archaeology 18)*, Michigan, 119-134.

MUNTCATALOGI

BMC (vol. 19)

SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM (www.sylloge-nummorum-graecorum.org): België – Denemarken (XXIX-XXXIV) – Duitsland (I.9-13, III.6, IV.4-5, XVIII) – Frankrijk (3) – Groot-Brittannië (I.2, IV.6-7, VI.2, XII.1) – Oostenrijk (2) – Zwitserland (II.2)

H.C. LINDGREN & F.L. KOVACS (1985) *Ancient bronze coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection*, uitgegeven door H.C. LINDGREN & F.L. KOVACS, Chrysopylon, 1985.

FIGUREN

Figuur 1 - Gordianus III - Antiochia

Figuur 2 - Gordianus III - Antiochia

Figuur 3 - Gordianus III - Antiochia

Figuur 4 - Gordianus III - Side

Figuur 5 - Valerianus / Gallienus - Side

Figuur 6 - Valerianus - Cremna

Figuur 7 – Claudius II Gothicus – Sagalassos

Figuur 8 – Claudius II Gothicus – Prostanna

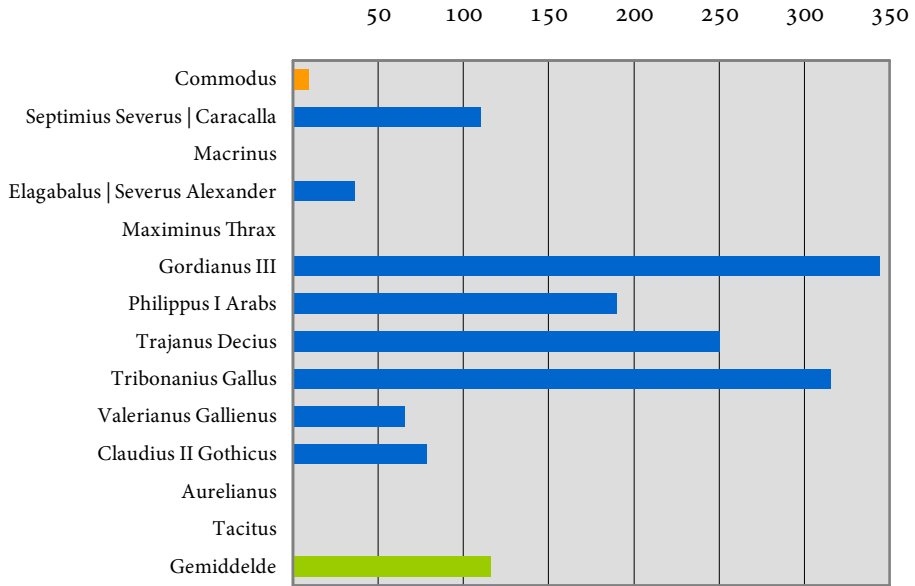

Figuur 9 – Claudius II Gothicus – Sagalassos

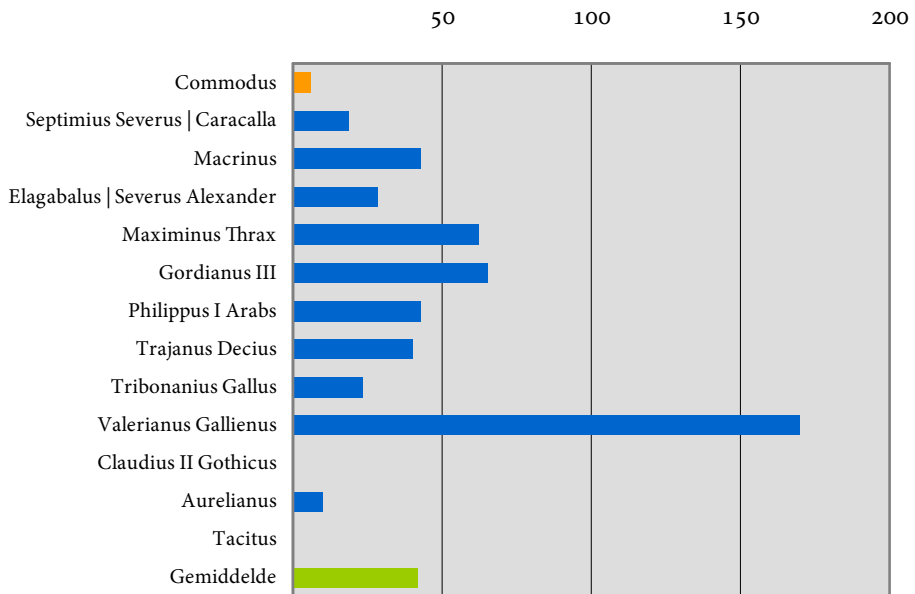

Figuur 10 – Claudius II Gothicus – Prostanna

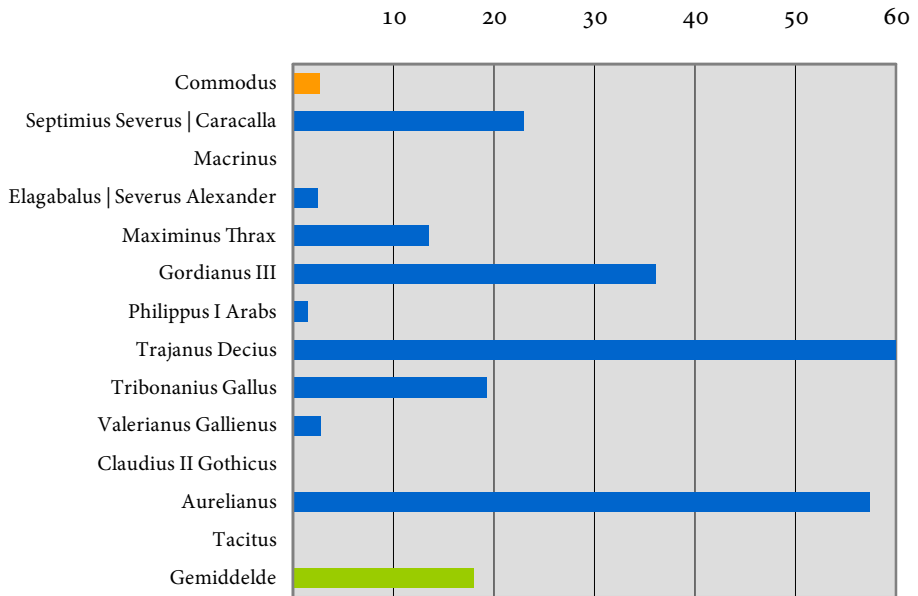
GRAFIEKEN

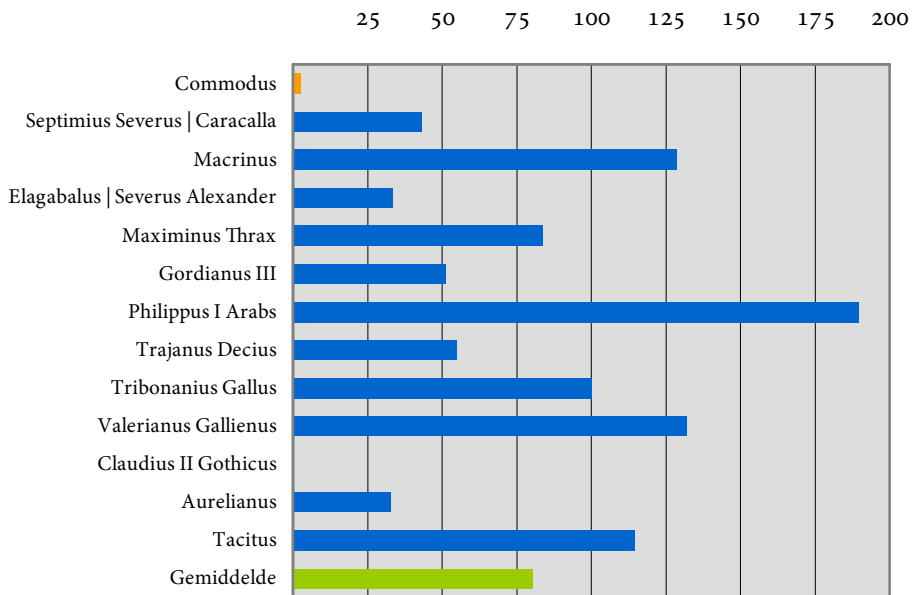
Grafiek 7 – Geschat muntvolume voor Antiochia per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

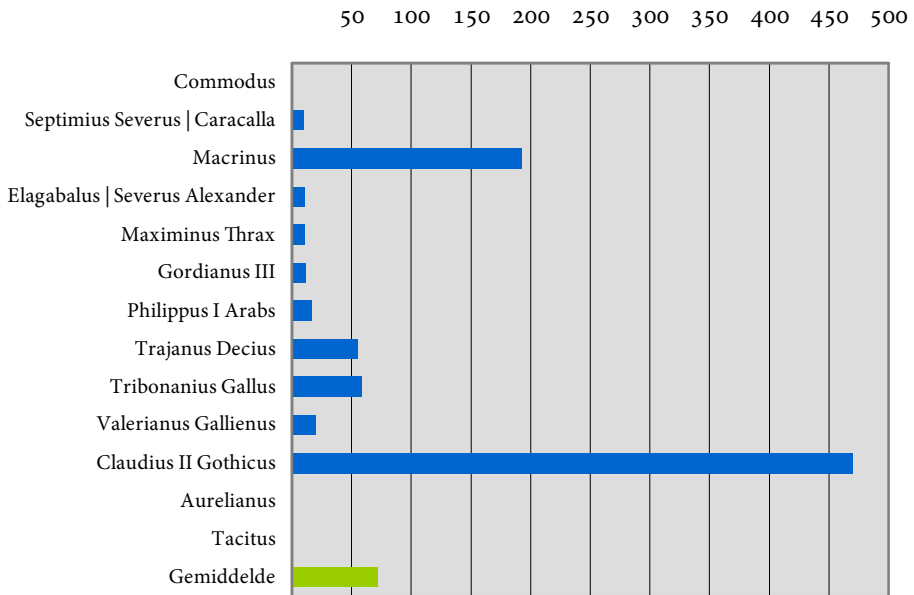
Grafiek 8 – Geschat muntvolume voor Side per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

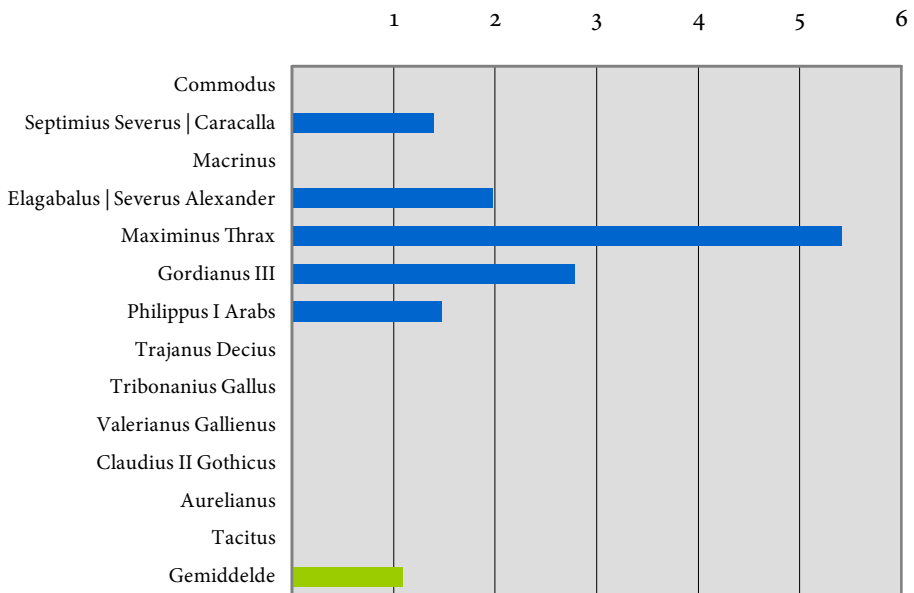
Grafiek 9 – Geschat muntvolume voor Cremna per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

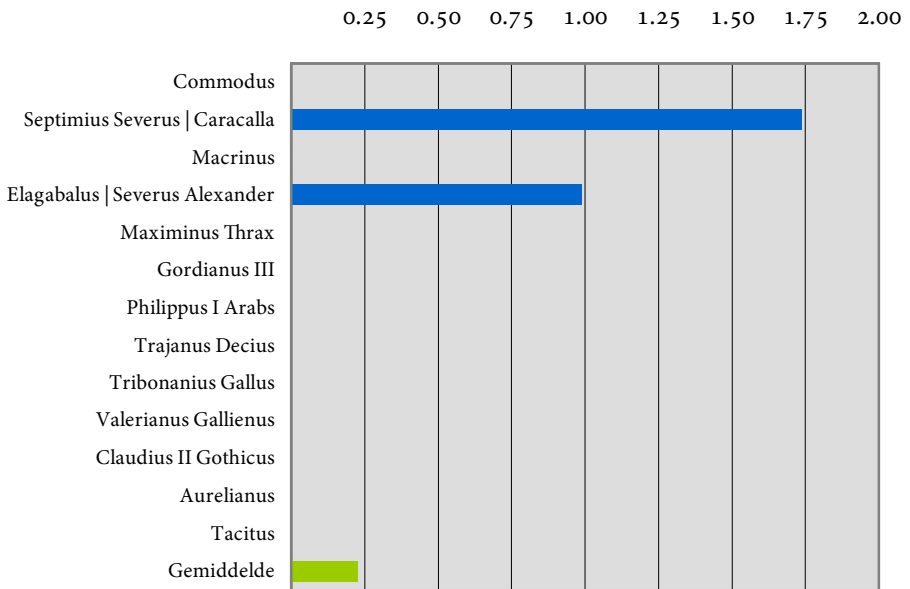
Grafiek 10 – Geschat muntvolume voor Perge per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

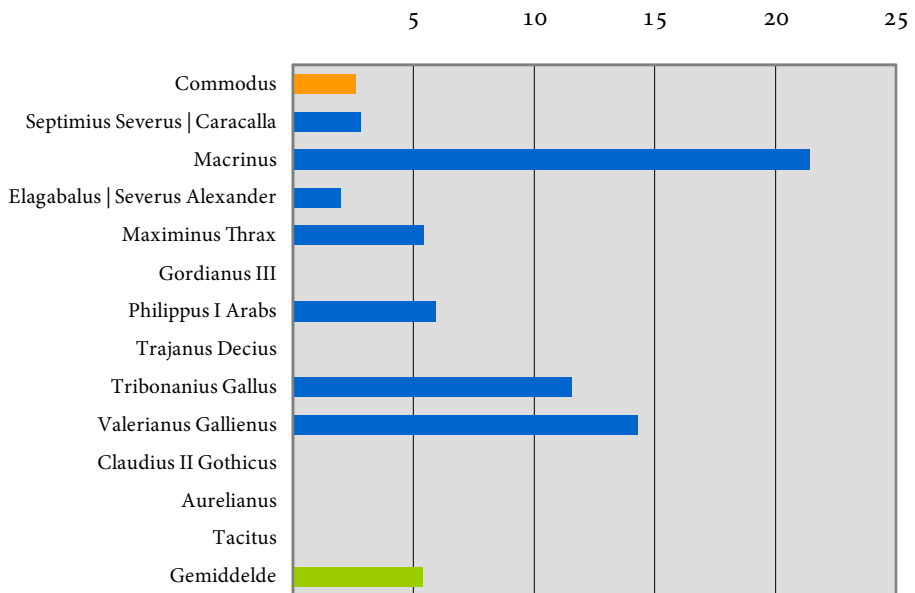
Grafiek 11 – Geschat muntvolume voor Sagalassos per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

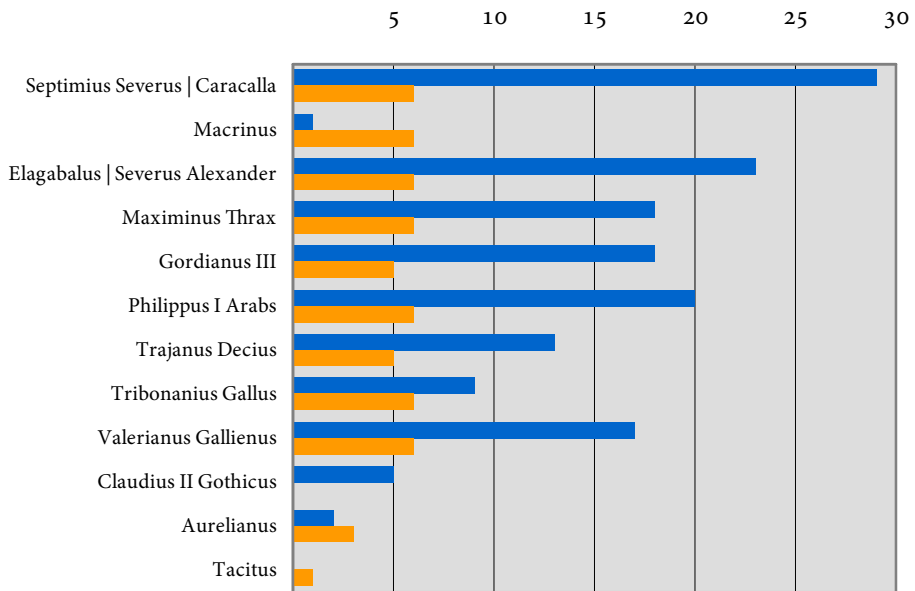
Grafiek 12 – Geschat muntvolume voor Colbasa per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

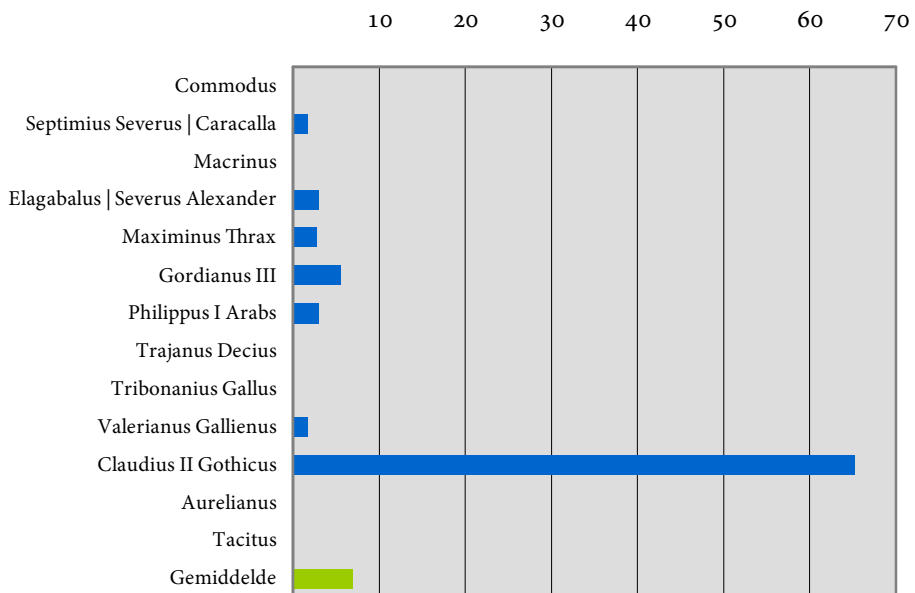
Grafiek 13 – Geschat muntvolume voor Palaeopolis per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

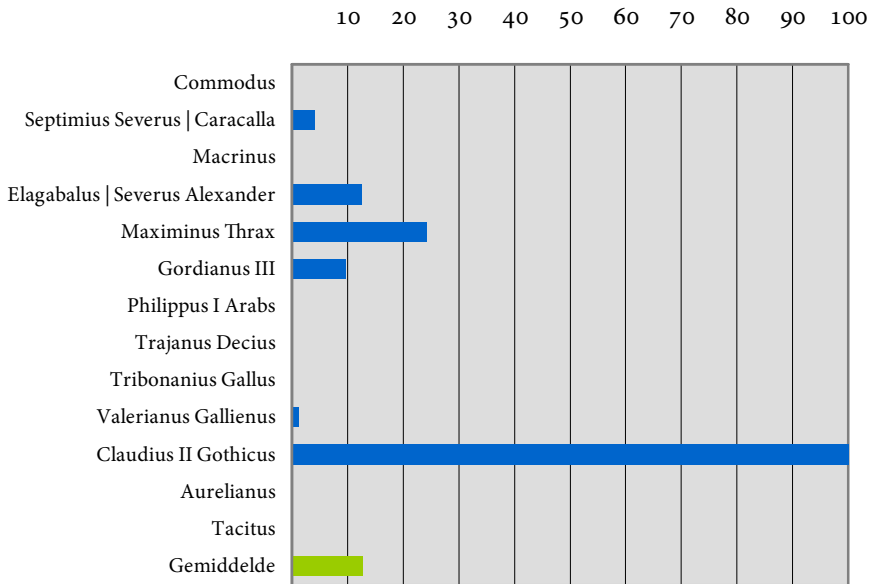
Grafiek 14 – Geschat muntvolume voor Magydos per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

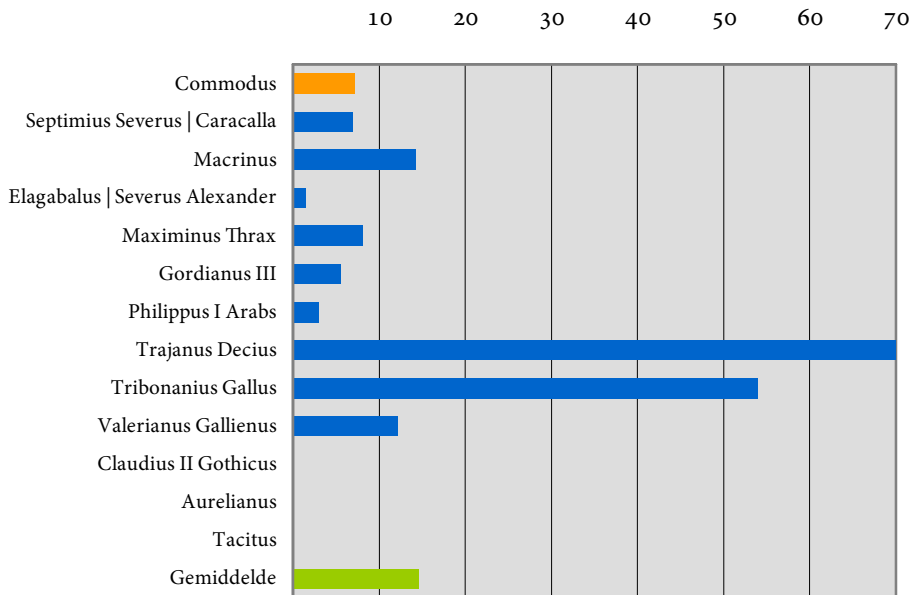
Grafiek 15 – Vergelijking van het aantal actieve muntateliers per keizer in de derde eeuw tussen Pisidia (blauw) en Pamphylia (oranje)

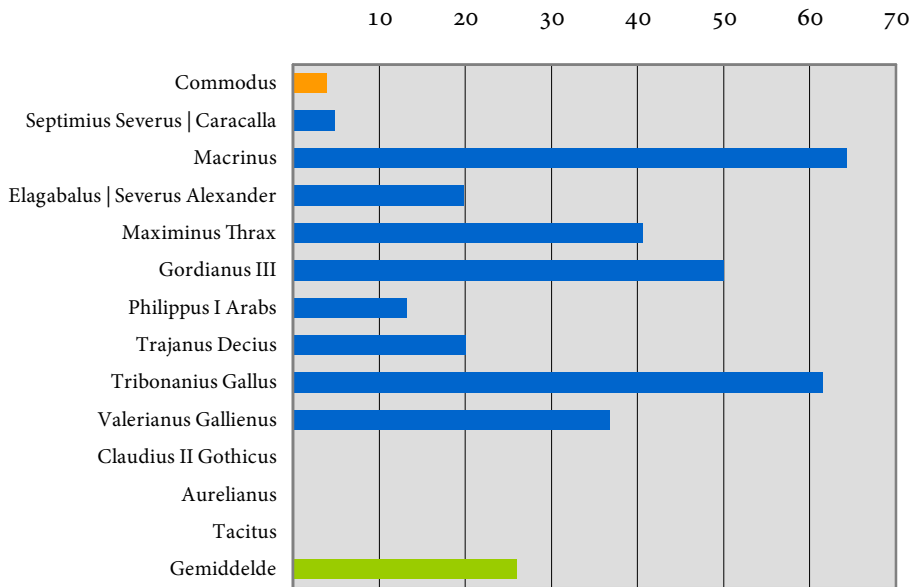
Grafiek 16 – Geschat muntvolume voor Prostanna per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

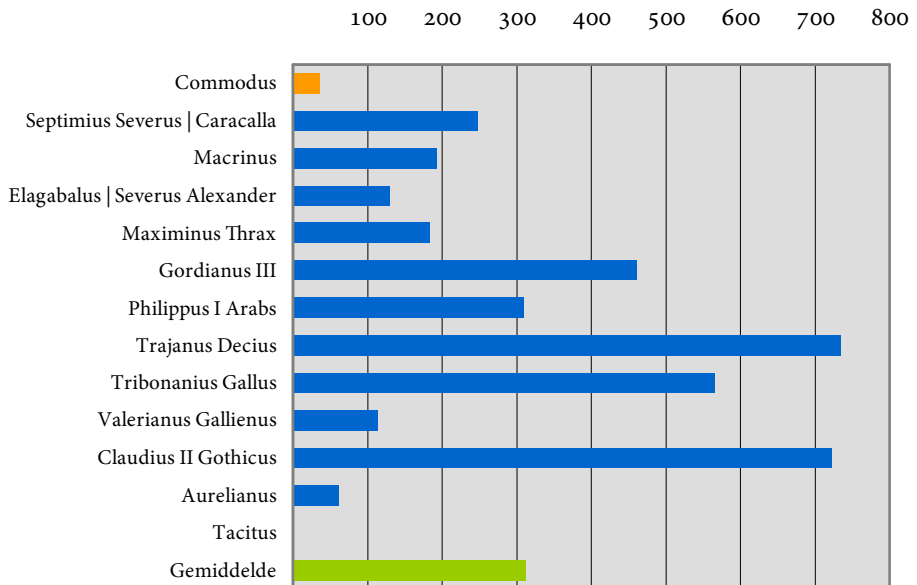
Grafiek 17 – Geschat muntvolume voor Seleuceia per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

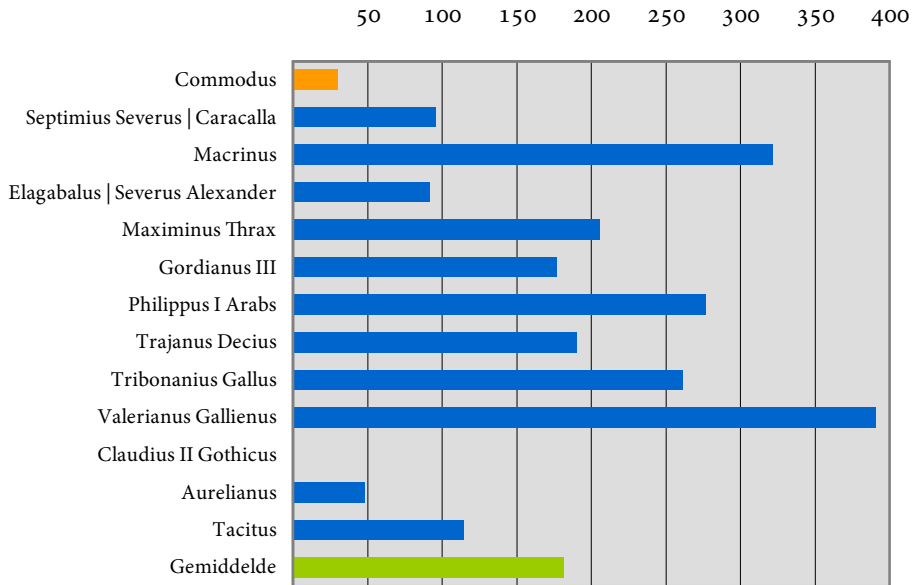
Grafiek 18 – Geschat muntvolume voor Attaleia per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

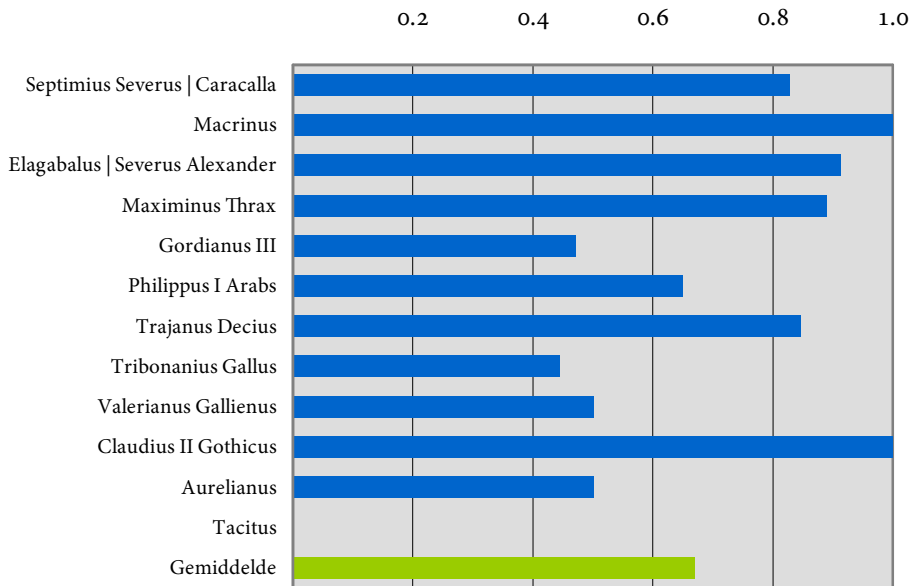
Grafiek 19 – Geschat muntvolume voor Aspendos per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

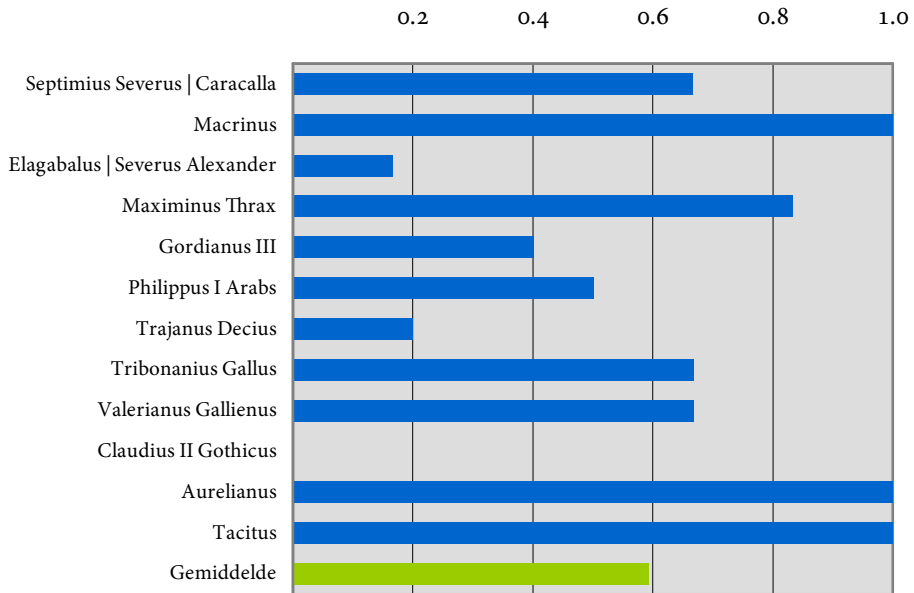
Grafiek 20 – Geschat muntvolume voor Pisidia per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

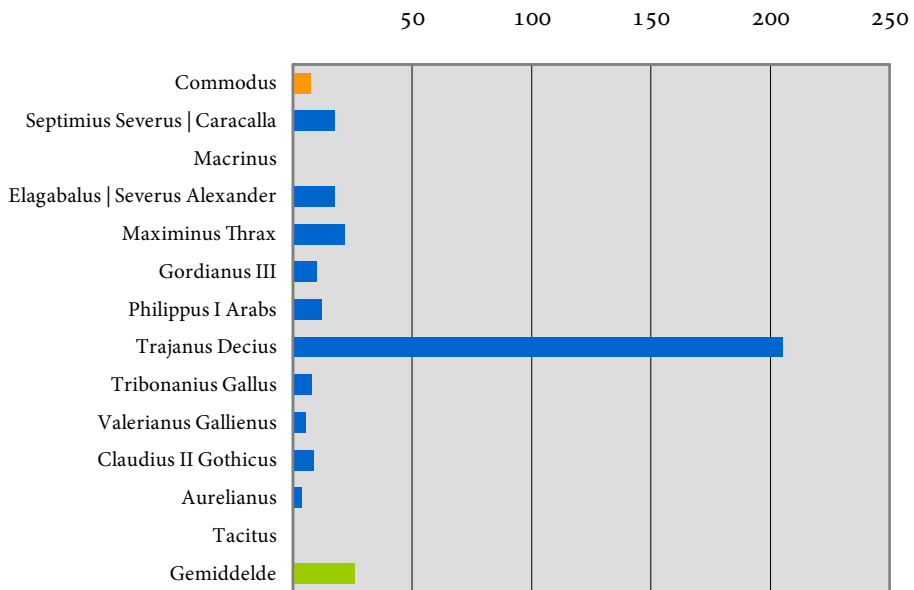
Grafiek 21 – Geschat muntvolume voor Pamphylia per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

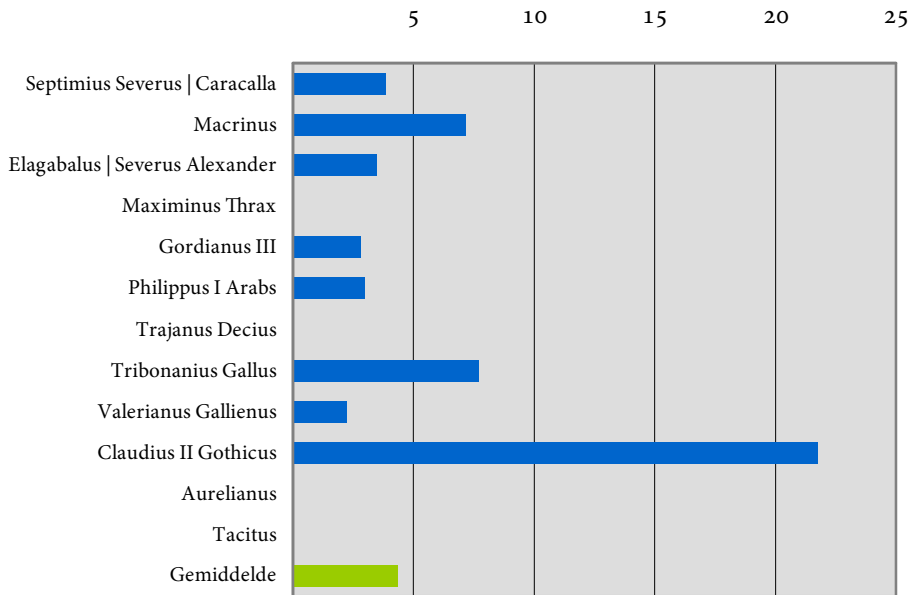
Grafiek 22 – Aantal ateliers met een stijging in de muntproductie per keizer te Pisidia in de derde eeuw, uitgedrukt als percentage van het totale aantal actieve ateliers. Het percentage voor de Septimius Severus en Caracalla wordt berekend t.o.v. het aangemunte volume tijdens de voorgaande regeerperiode van keizer Commodus

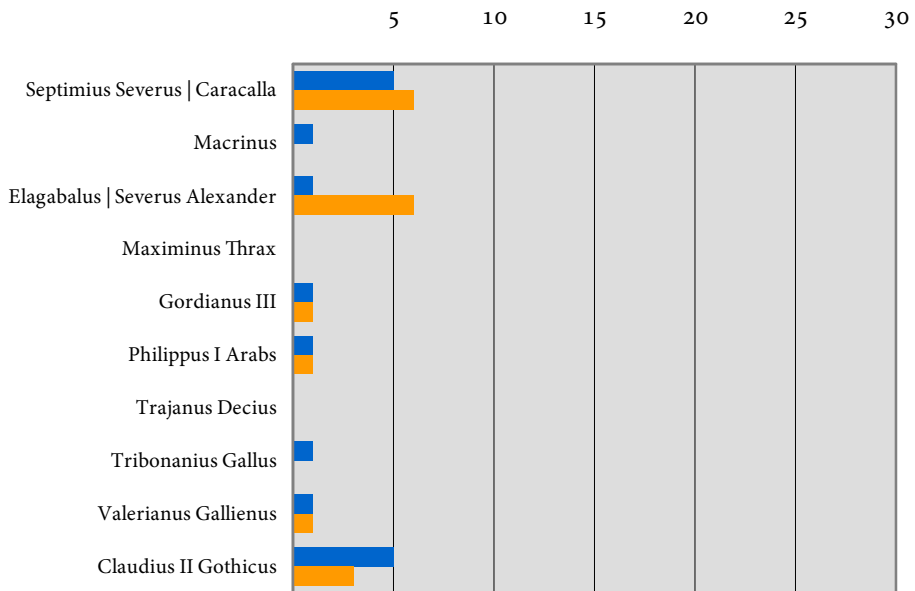
Grafiek 23 – Aantal ateliers met een stijging in de muntproductie per keizer te Pamphylia in de derde eeuw, uitgedrukt als percentage van het totale aantal actieve ateliers. Het percentage voor de Septimius Severus en Caracalla wordt berekend t.o.v. het aangemunte volume tijdens de voorgaande regeerperiode van keizer Commodus

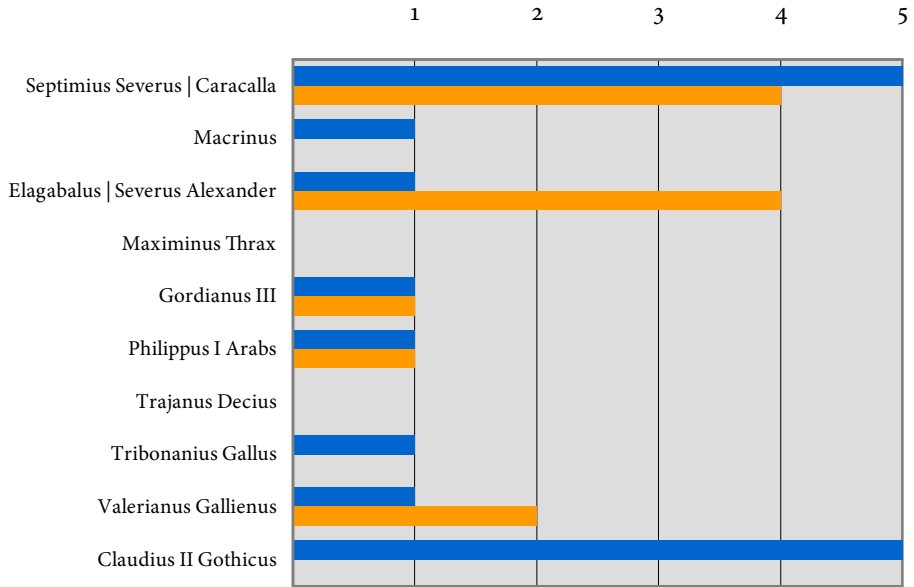
Grafiek 24 – Geschat muntvolume voor Selge per keizer in de derde eeuw en onder keizer Commodus

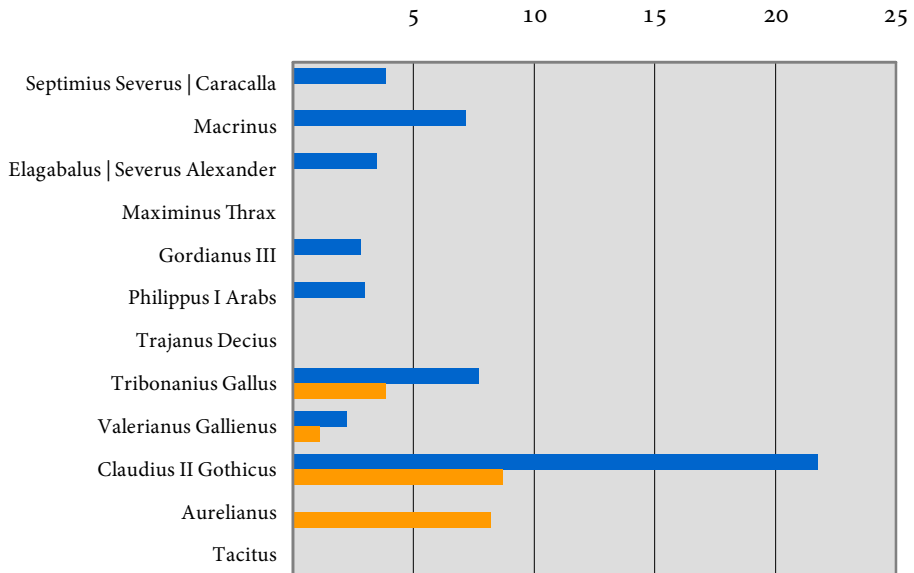
Grafiek 25 – Aantal numismatische opgravingsvondsten te Sagalassos per keizer in de derde eeuw (het totaal aantal geattesteerde munten wordt gedeeld door het aantal regeringsmaanden en vermenigvuldigd met 100)

Grafiek 26 – Vergelijking van het aantal munten per keizer uit Sagalassos (blauw) met het aantal munten uit andere steden (oranje), aangetroffen in vondsten te Sagalassos uit de derde eeuw

Grafiek 27 – Vergelijking van het aantal munten per keizer uit Sagalassos (blauw) met het aantal munten uit Perge (oranje), aangetroffen in vondsten te Sagalassos uit de derde eeuw

Grafiek 28 – Vergelijking van het aantal stedelijke bronsmunten (blauw) met het aantal officiële Romeinse zilvermunten (oranje) per keizer, aangetroffen in vondsten te Sagalassos uit de derde eeuw